

Eesti ja Aasia tulevikusuuhete raport

Infoleht

Raporti koostamisse panustasid:

Eiki Berg (TÜ), Merilin Kiviorg (TÜ), Meelis Kitsing (EBS), Urmas Varblane (TÜ), Rain Ottis (TalTech), Anna Broughel (EBS), Urmas Hõbepappel (TÜ), Maili Vilson (TÜ), Riina Kerner (EBS), Einari Kisel (TalTech), Andres Siirde (TalTech), Gaygysyz Ashyrov (TÜ), Mathias Juust (TÜ), Anna-Maria Osula (TalTech), Adrian Venables (TalTech), Erkki Koort (SKA), Elo Süld (TÜ) ja Heidi Maiberg (TÜ).

Käesolev raport on **Tartu Ülikooli** (juhtivpartner),

Tallinna Tehnikaülikooli,

Estonian Business Schooli ja

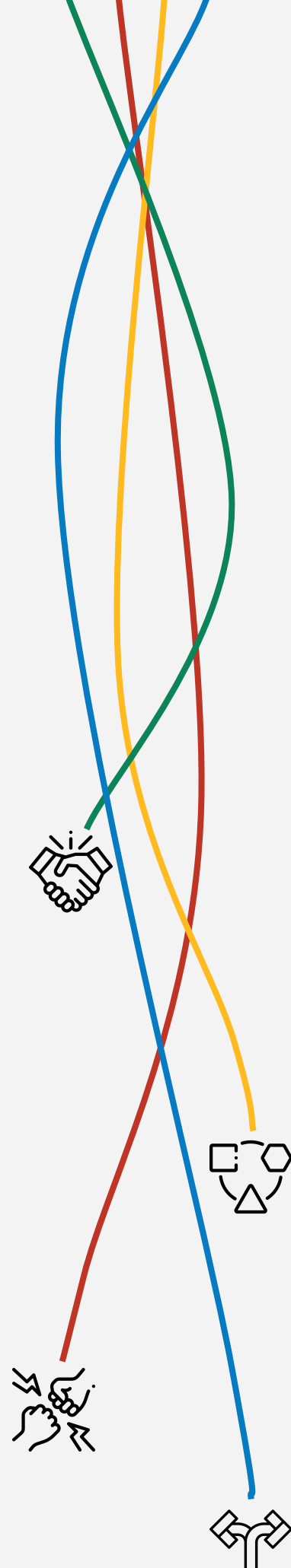

Sisekaitseakadeemia töötajate koostöö.

Tehtud töö peegeldab selle tegijate vaateid ja võib erineda rahastaja omadest. Raporti koostamist toetas Välisministeerium.

Visuaalid: Unsplash ja Flaticon

Lühikokkuvõte

Soovitused

Sõnastada selgemalt väärtused ja eesmärgid.

Luaa koos ettevõtluse esindusorganisatsioonidega ülevaade nendest väärtusahelatest, milles on Eestil kriitiline sõltuvus Hiinast.

Toetada Eesti ettevõtete rahvusvahelistumist samameelsestes Aasia riikidesse.

Suurendada tähelepanu Aasiast lähtuvate küberluureoperatsioonide avastamisele.

Tihendada kultuuri- ja haridusalast koostööd.

Toetada ettevõtjate teadlikkuse tõstmist võimalike ohtude kohta erinevates väärtusruumides koostöötamise osas.

Tutvustada Eesti (tehnoloogia)ettevõtteid Aasia investoritele.

Keskenduda Eesti küberturvalisuses elutähtsate teenuste vastupidavusele.

Kaaluda Aasias ERR-i korrespondendi koha loomist.

Toetada ülikoole Aasia suunalise teadus- ja õppetöölaste võimekuste arendamisel.

Leida nii kliima kui ka energeetika valdkonnas lahendusi, mis sobivad Aasia riikidele ja aitavad nende probleeme lahendada.

Töötada välja kliimateadlikud nišitooted, mida saaksime eksportida.

Tugevdada kahepoolseid arutelusid riikidega, mille seisukohad on küberturvalisust puudutavates küsimustes selgelt määratlemata või vahelduvad.

Jätkata koostööd oma liitlastega ja aktiivselt kujundada EL-i poliitikat.

Koordineerida infovahetust sektorite vahel Aasia turgudele sisenemiseks.

Luaa ülevaade oluliste tehnoloogiate standardiseerimise protsessidest.

Stsenaariumid

Koostöö

Eraldumine

Kohandumine

Kokkupõrge

Maa ilma rahvastik kasvab.

Hiinat valitseb endiselt Hiina Kommunistlik Partei.

Üldise (laia) tehisintellektini ei jõuta, kuid kitsas tehisintellekt mõjutab üha rohkem valdkondi, energeetikast avaliku sektorini.

Vene Föderatsioon jätkab revisionistliku riigina agressiivselt käitumist.

USA dollar on endiselt reservvaluuta, digitaalsete valuutade osatähtsus suureneb.

Riikidevaheline sõda Euroopas on uus normaalsus ja poliitika jätk teiste vahenditega.

Euroopa Liidu (EL), NATO, ÜRO ja WTO alus- ja tööpõhimõtted üldjoontes püsivad.

Riikidevaheline luure- ja mõjutustegevus küberruumis on pidev protsess.

Riigid kasutavad jätkuvalt avaliku arvamuse mõjutamiseks erinevaid infoühiskonna võimalusi.

Kvantarvutite osas radikaalset läbimurret ei toimu.

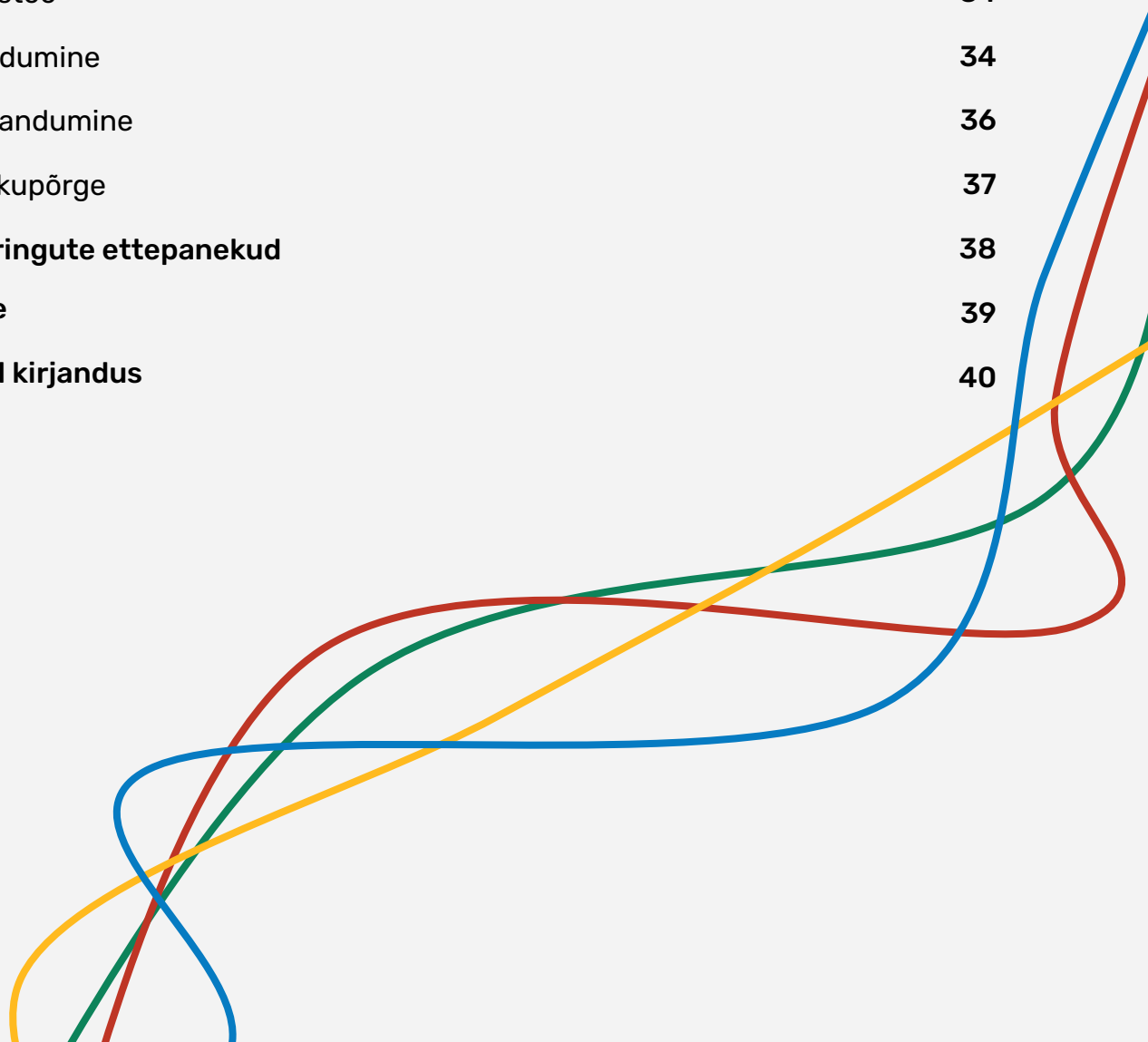
Energeetika üleminek taastuvenergia allikatele kiireneb, kliimamuutused süvenevad.

Erinevalt mere-, õhu- ja maaoperatsioonidest ei ole küberoperatsioonide puhul füüsiline distants Eesti ja Aasia vahel oluline.

Eeldused

Sisukord

Sissejuhatus	5
Stsenaariumite planeerimise meetodi kirjeldus	6
Eesti ja Aasia tulevikusuhete stsenaariumid ja nende mõju	8
Kokkulepitud eeldused	8
Määramatused: keskkond ja väärtuste lahknemisega arvestamine	9
Koostöö	12
Eraldumine	16
Kohandumine	22
Kokkupõrge	27
Stsenaariumite-üle sed soovitus ed ja ettepanekud	31
Stsenaariumite-kesksed soovitus ed ja ettepanekud	34
Koostöö	34
Eraldumine	34
Kohandumine	36
Kokkupõrge	37
Jät ku-uuringute ettepanekud	38
Kokkuvõte	39
Kasutatud kirjandus	40

Sissejuhatus

21. sajandit peetakse Aasia sajandiks. Sellest tulenevalt on Eestis suur vajadus valdkondadeüleste lühi- ja pikka perspektiivi arvesse võtvate suuniste järele, mis võimaldaks nii riigil kui ka erinevatel huvigruppidel Aasia riikide ja ühiskondadega suhestuda. "Eesti ja Aasia tulevikusuhete raporti" eesmärk on analüüsida muutusi, mis võivad mõjutada Eesti ja Aasia riikide suhteid perioodil 2022-2030.

Kaugem tulevik pole üheselt prognoositav ega juhitud. Tegevuste ja eesmärkide planeerimisel peab olema valmis nii väiksemateks kõrvalekalleteks kui ka põhimõtteliselt erinevateks ja tihti meist sõltumatuteks arenguteks. Läbimõeldud suhtluse ja eduka koostöö loomiseks Eesti ja Aasia riikide vahel on vaja esmalt teada, millised globaalsed ja lokaalsed trendid, riskid ja määramata tegurid neid suhteid mõjutavad. Nende teadmiste põhjal loodi neli stsenaariumit, mis annavad ülevaate võimalikest tulevikudest ja võimaldavad hoomata, milliseid riske ja takistusi Eesti ja Aasia riikide suhetes ette võib tulla.

Stsenaariumid on lihtsustatud tulevikuväljavaated, mis oma vormilt ei saa kanda edasi kõiki elus toimuvaid arenguid, selle pooltoone ja keerukust. Seepärast on raske teha väga täpseid ennustusi ja anda detailseid soovitusi. Küll aga on võimalik teatud piirides ette näha, millised on erinevad arengud ja mida need kaasa toovad. Raportis kirjeldatud stsenaariumeid arvesse võttes, neid analüüsides ja läbi mängides on võimalik teha teadmispõhist poliitikat: seada ja täpsustada eesmärgid, hajutada riske ja kiiremini reageerida väliskeskkonna muutustele. Stsenaariumid kergendavad otsustajate valikuid, olgu nendeks otsustajateks ametnikud, poliitikud, ettevõtjad või vabakonna liikmed.

Nelja kõrgkooli erinevate valdkondade teadlased on andnud oma panuse, et tuua lugejateni võimalikult laiapõhine analüüs. Raport koosneb mitmest osast. Esmalt antakse ülevaade stsenaariumite planeerimise meetodist ja aluspõhimõtetest. Seejärel nimetatakse eeldused, millest lähtudes on loodud neli võimalikku tulevikustsenaariumit. Iga stsenaarium koosneb üldisest iseloomustusest ja täpsemast ülevaatest, kuidas kirjeldatud olukord mõjutab kuut etteantud valdkonda: julgeolek ja poliitika, inimõigused ja õigusriik, majandus, haridus ja kultuur, küberjulgeolek ning kliima. Iga stsenaariumi juures antakse hinnang selle tõenäosuse kohta. Raport lõpeb üldiste ja stsenaariumikesksete soovitude ning jätku-uuringute ettepanekutega.

Stsenaariumite planeerimise meetodi kirjeldus

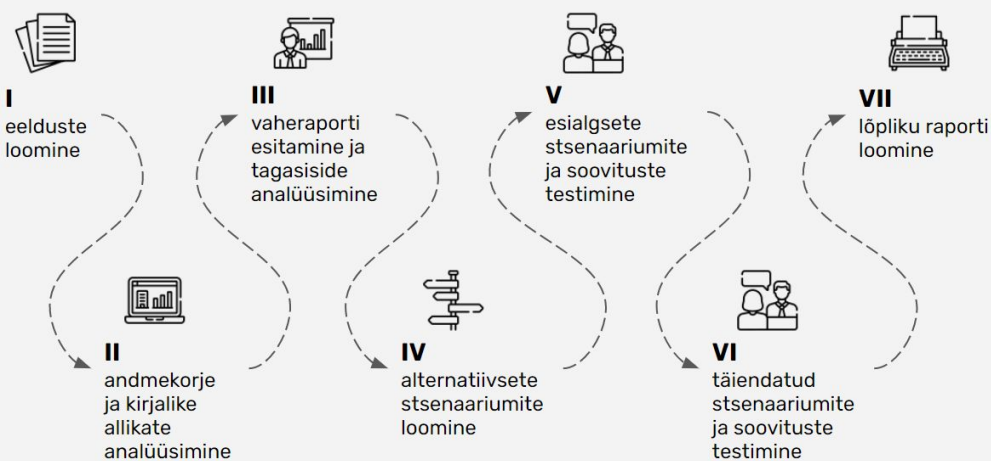
Raporti loojad kasutasid stsenaariumite planeerimise meetodit, mis on teaduskirjanduses tuntud ka kui alternatiivsete stsenaariumite meetod (*alternative scenarios*). See meetod on laialdaselt levinud ebamääraste ja keeruliste tulevikuaengute käsitlemisel.

Stsenaarium on tuleviku sündmustiku kirjeldus, mis võtab arvesse nii tugevaid trende kui ka arenguid, mille suund ja ulatus ei ole hoomatav. Teisisõnu, stsenaarium ei püüa arvestada ainult tugevate trendidega (nt demograafia, kliima) ega kirjeldada sirgjoonelisi arenguid, vaid proovib arvestada ka nende võimalike arengutega, mis ei ole veel statistiliselt olulised. Sõda Ukrainas on hea näide kõrvalekaldest, mille tõenäosus oli veel aasta tagasi üsna väike. Enamik eksperte, sh selle raporti koostajad, ei näinud nii laiahaardelist ja rahvusvahelisi suhteid raputavat sõda ette. Ka Eesti ja Aasia riikide suhetes peame olema valmis sarnasteks põhimõttelisteks muutusteks.

Kasutades mitmekesiseid kirjalikke ja suulisi allikaid ning ettekujutusvõimet on raportis kirjeldatud tõenäolisemad, võimalikud, usutavad ja mitte-väljastatavad stsenaariumid. Erinevate stsenaariumitega arvestamine võimaldab pakkuda mitmekesiseid soovitusi: nii kindlaid soovitusi, mis kehtivad kõikide alternatiivsete stsenaariumite lõikes, kui ka spetsiifilisi soovitusi, mille olulisus kasvab, kui arengud kulgevad ühe stsenaariumi suunas. Seega ei arvesta raportis esitatud soovitused ainult tugevate trendidega, mis on kirjeldatud raportis erinevate eelduste all, vaid ka juhuga, kui realiseerub mõni vähem tõenäoline stsenaarium.

Raportis on Aasia defineeritud Euroopa Liidu Nõukogu Aasia-Ookeania töөрühma eeskujul järgides: Aasia algab läänest Indiaga ja lõpeb Jaapani, Indoneesia, Filipiinide ja Austraaliaga. Lääs või läänemaailm hõlmab Euroopat ja Põhja-Ameerikat.

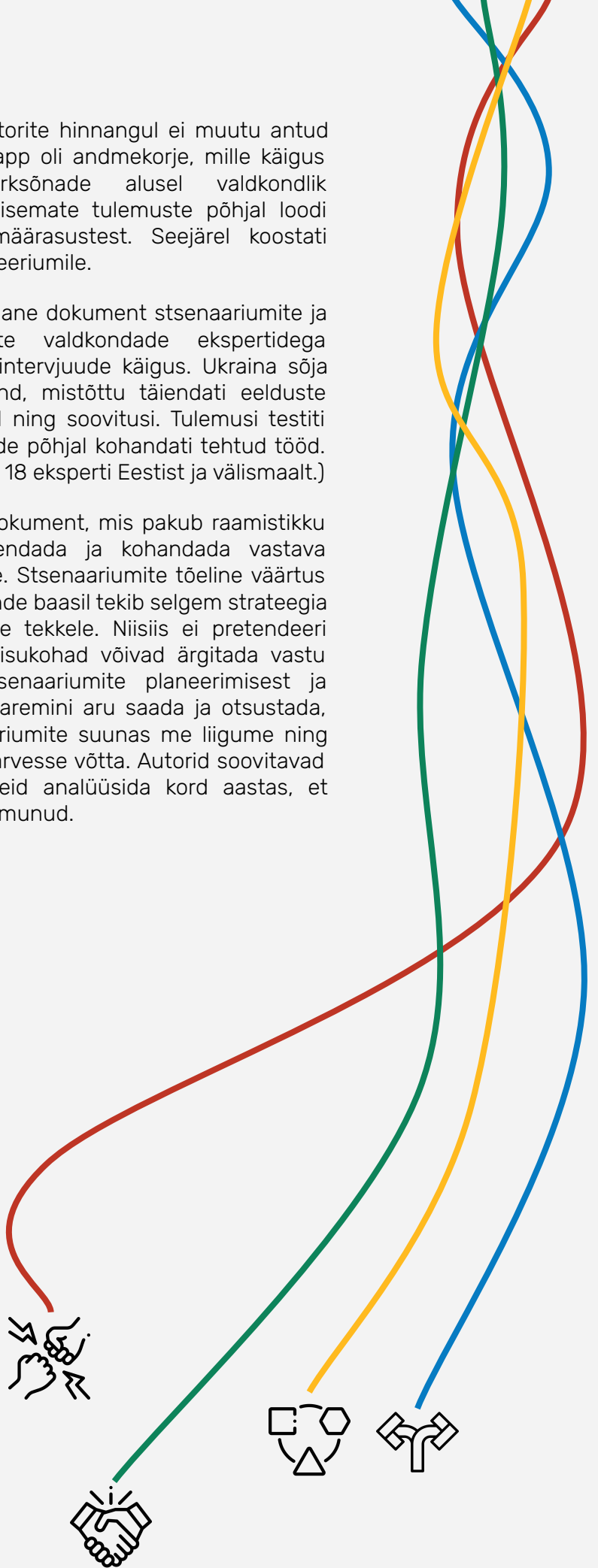
Raportit koostati seitsmes etapis.

Esimeses etapis loodi eeldused, mis autorite hinnangul ei muutu antud ajaraamis (kuni aastani 2030). Teine etapp oli andmekorje, mille käigus töötati läbi kindlaksmääratud märksõnade alusel valdkondlik teaduskirjandus. Andmekorje kõige olulisemate tulemuste põhjal loodi kirjeldus trendidest, riskidest ja ebamäärasustest. Seejärel koostati vahearuanne, mida tutvustati Välisministeeriumile.

Pärast vahearuande esitlemist loodi esmane dokument stsenaariumite ja soovitustega, mida arutati erinevate valdkondade ekspertidega fookusgruppides ja poolstruktureeritud intervjuude käigus. Ukraina sõja tõttu muutus Eestit ümbritsev keskkond, mistõttu täiendati eelduste kirjeldust ja ajakohastati stsenaariumeid ning soovitusi. Tulemusi testiti taaskord fookusgruppides, mille tagasiside põhjal kohandati tehtud tööd. (Tagasisidestamise protsessi oli kaasatud 18 eksperti Eestist ja välismaalt.)

Käesolev raport pole lõplik, vaid "elav" dokument, mis pakub raamistikku otsuste tegemisel. Raportit saab täiendada ja kohandada vastava organisatsiooni või huvigrupi vajadustele. Stsenaariumite tõeline väärtus selgub nende kasutamise käigus: kas nende baasil tekib selgem strateegia ja kas need aitavad kaasa uute ideede tekkele. Niisiis ei pretendeeri kirjapandu lõplikule tõele. Mõningad seisukohad võivad ärgitada vastu vaidlema. Vaidlus on oluline osa stsenaariumite planeerimisest ja kasutamisest. Vaidlus aitab olukorrast paremini aru saada ja otsustada, millise stsenaariumi või milliste stsenaariumite suunas me liigume ning omakorda otsustada, milliseid soovitusi arvesse võtta. Autorid soovivad raportit lugeda ja loodud stsenaariumeid analüüsida kord aastas, et hinnata, millises suunas on muutused toimunud.

Eesti ja Aasia tulevikusuhete stsenaariumid ja nende mõju

Stsenaariumite loomisel on oluline leppida kokku eeldused ja määramatud. Eeldused kirjeldavad komponente ja faktoreid ümbritsevast, millele saab stsenaariumite loomisel tugineda. Kuigi ka eeldustes võivad toimuda muutused, lähtume siiski põhimõttest, et 2030. aastal püsivad eeldused pigem muutumatuna.

Kokkulepitud eeldused on järgmised:

- Euroopa Liidu (EL) alus- ja tööpõhimõtted püsivad. Vaatamata sisemistele erimeelsustele suudab EL väliste ohtude ilmnemisel kiiresti mobiliseeruda;
- NATO püsib tugeva kaitseliiduna ja on valmis tegutsema globaalselt;
- ÜRO toimib seniste juhtpõhimõtete järgi, kuigi jätkub debatt sisemiste reformide ja efektiivsuse üle;
- WTO toimib seniste juhtpõhimõtete järgi, kuid sisemine koostöö nõrgeneb;
- ASEAN toimib seniste alus- ja tööpõhimõtete kohaselt, sealjuures omades olulist rolli piirkonna küberturvalisust puudutavate arengute osas;
- Vene Föderatsioon jätkab revisionistliku riigina agressiivselt käitumist;
- Riikidevaheline sõda Euroopas on uus normaalsus ja poliitika jätk teiste vahenditega. Jõu kasutamine on võimalik ka siis, kui minnakse vastuollu rahvusvahelise õigusega;
- Riigid kasutavad jätkuvalt avaliku arvamuse mõjutamiseks erinevaid infoühiskonna võimalusi, soov teisi osapooli ära kuulata väheneb, kõlakodade ja infomüra hulk kasvab;
- Hiinat valitseb endiselt Hiina Kommunistlik Partei;
- USA dollar on endiselt reservvaluuta, digitaalsete valuutade osatähtsus suureneb;
- Maailma rahvastik kasvab. Indiast saab suurima rahvastikuga riik maailmas; Euroopa riikide, Hiina, Jaapani, ja Lõuna-Korea rahvastik kahaneb;
- Energeetika üleminek taastuvenergia allikatele kiireneb. Kliimamuutused süvenevad, kuid tehnoloogia areng ei lahenda kliima, ebavõrdsuse ja energeetika väljakutseid. Toimuvad muutused kriitiliste maailmavarade kaevandamise ja turule tulemisega;
- Üldise (laia) tehisintellektini (*artificial general intelligence, AGI*) ei jõuta, kuid kitsas tehisintellekt mõjutab üha rohkem valdkondi, energeetikast avaliku sektorini. Valdav enamik edusamme tuleb praegu nn kitsa tehisintellekti valdkonnast, mis keskendub mõnele spetsiifilisele funktsioonile nagu kõnetuvastus;
- Kvantarvutite osas radikaalset läbimurret ei toimu, vaid jätkub samm-sammuline areng kvantarvutite arvutusvõimsuse suurenemise suunas. Samas on see protsess üha rohkem teadvustatud ning ajapikku võetakse kasutusele postkvantkindlaid lahendusi, mis eeldatavalt vähendab antud tehnoloogia edasise arenguga kaasnevate turvaprobleemide mõju;

- Riikidevaheline luure- ja mõjutustegevus küberruumis on pidev protsess, mille intensiivsust Eesti suunal saab suhteliselt kiiresti muuta vastavalt olukorrale. Vajalik on küberruumi ohuhinnangu pidev ajakohastamine ning kiire reageerimisvõimekus võimalike negatiivsete arengutega toimetulekuks;
- Erinevalt mere-, õhu- ja maaoperatsioonidest ei ole küberoperatsioonide puhul füüsiline distant Eesti ja Aasia vahel oluline. Seetõttu võivad Aasias toimuvad konfliktid mõjutada otseselt ka Eesti (küber)julgeolekut, eriti kui konfliktiga on kuidagi seotud Eesti, EL või NATO.

Määramatud: keskkond ja väärtuste lahknemisega arvestamine

Kaks peamist määramatut tegurit (edaspidi „määramatud“) on a) keskkond ja b) väärtuste lahknemine ning selle fakti aktsepteerimine.

Keskkonna all peame silmas tingimusi kõige üldisemas tähenduses, mis kujundavad nii üksikisiku kui ka kogukonna elu ning mõjutavad meie füüsilist ja vaimset arengut. Käesoleva raporti lõikes hõlmab keskkond kõiki analüüsitavaid valdkondi, sh ettevõtlus, julgeolek, poliitika, majandus ja kliima.

Keskkond on suuresti juhitud, kuna igal otsusel on lisaks soovitud mõjudele ka ettearvamatud tagajärjed. Seega kujuneb keskkond pigem suurvõimudest sõltumatult (näiteks pandeemiad, looduskatastroofid, majanduskriisid). Soodne või ebasoodne keskkond moodustab määramatud ühe (Y) telje.

Määramatud teise (X) telje ühes otsas on väärtuspõhine vastandumine ja teises otsas huvipõhine koostöö. Iga ühiskond toimib omanäoliste väärtussüsteemide alusel, mis kujundavad ühiskondlikke tõekspidamisi, norme ja seadusi ning mõjutavad nii riigi sise- kui ka välispoliitikat. Samuti on riikide huvid (majanduslikud, poliitilised) alati seotud neis ühiskondades levinud väärtustega. Antud määramatud juures on keskne küsimus, kas riigid otsustavad teatud väärtushinnangute lahknevusest hoolimata teha huvipõhist koostööd või mitte. Kui puudub valmisolek arvestada väärtussüsteemide kultuuriliste erinevustega, on liigse ideologiseerituse taustal huvipõhine koostöö raskendatud ning jõutakse väärtuspõhise vastandumiseni.

On võimalik, et väärtussüsteemide lahknevuste ilmnemisel saavad osapoolte huvid määravaks ja seetõttu suudetakse kokku leppida ühistes standardites ja normides ning jätkata üleilmsete institutsioonide ja taristute loomist. Seevastu raskendab järeleandmatus või teistele riikidele enda väärtushinnangute pealesurumine riikidevahelist koostööd.

Riikide otsus teha huvidest ajendatud koostööd või rõhutada väärtuspõhist vastandumist mõjutab kõiki valdkondi, majandusest kultuurini. Niisiis ei puuduta väärtuste telg ainult inimõigusi, haridust ja rahvusvahelist õigust, vaid on seotud ka julgeoleku, kliima ja majandusega. Lõviosa maailma kaubandusest toimub väärtusahelate kaudu, mis ühest küljest loovad materiaalselt lisandväärtust ja teisalt järgivad juba väljakujunenud (ühiskonniti erinevaid) väärtushinnanguid. Väärtushinnangud mõjutavad väärtusahelate tootmisprotsesse, kus näiteks laste ja vangide töö ning keskkonda kahjustava tegevuse tulemusel valminud tooted ja teenused ei ole lääne väärtustega kooskõlas.

Väärtussüsteemide lahknevuse aktsepteerimine puudutab eelkõige rahvusvahelist suhtlust ja ei tähenda tingimata ühe või teise ühiskonna väärtussüsteemide muutumist. Sarnaste

väärtussüsteemidega riikide vahel on pikaajaline koostöö hõlpsam ja seetõttu tõenäolisem. Koostöö erinevate väärtussüsteemidega riikide vahel võib olla raskendatud.

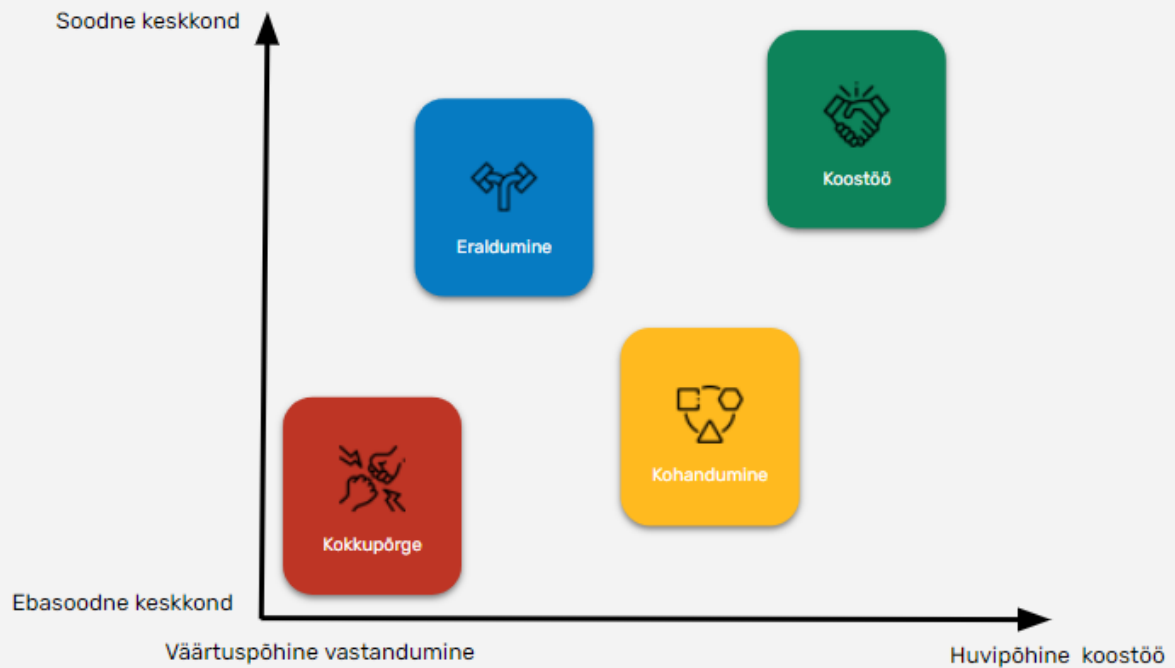
Me ei tea, milliseks kujuneb keskkond järgneva kümne aasta jooksul ning kuidas huvidele vs väärtustele tuginev koostöö ja konfliktisus oma tasakaalupunkti saavutab. Samuti ei tea me, kuidas väärtussüsteemid aja jooksul muutuvad. Nende määramatuste põhjal on loodud neli stsenaariumit (vt joonis 1). Oluline on rõhutada, et nii keskkonna kui ka väärtustega seotud määramatusi tuleb mõista kui spektrit, mille äärmuste vahele jääb palju varjundeid. Stsenaariumid ei ole üksteise täielikud vastandid. Stsenaariumite kasutamisel tuleb arvestada, et pikaajalist koostööd ja konfliktisust kujundavad lisaks mitmed muud tegurid peale kirjeldatud määramatuste. Nende omavaheline suhestumine on toodud välja joonisel 2. Viimane on võimalik tööriist, et võrrelda konkreetsete riikidega seotud valdkondade omavahelist paiknemist, hetkeseisu ja arenguid.

Joonis 1. Määramatuste kaks telge ja neli stsenaariumit

Allikas: Raporti autorid

Joonis 2. Stsenaariumite omavaheline suhestumine määramatuse telgede lõikes

Allikas: Raporti autorid

Kirjeldatud neli stsenaariumit esindavad nelja erinevat tulevikku. Järgnevalt toome välja, millised antud stsenaariumid on ja kuidas sõnastatud tulevikustsenaariumid võivad mõjuda Eesti ja Aasia suhete arengule üldiselt, aga ka valdkonnaspetsiifiliselt.

Koostöö

“Koostöö” stsenaariumile on omane soodne keskkond ja huvidest lähtuv koostöö. Viimane lähtub ennekõike materiaalistest huvidest, mille alus on Ameerika Ühendriikide ülemvõim maailmas. Väärtussüsteemide täielik mitteühildumine ei sega majanduslikust arengust innustatud tegevusi. Materiaalsetele huvidele lisaks on koostöö aluseks selline rahvusvaheline keskkond, kus varemkehtestatud kord ja reeglid kehtivad. Erinevatel osapooltel on piisavalt soovi ja ressursse investeerimaks uutesse lahendustesse ning jõudu teha koostööd ühiste eesmärkide nimel. Oluliste kokkulepete sõlmimine ja globaalsete standardite loomine on soodustatud. Varasemalt vastandlikud väärtussüsteemid ei ühildu täielikult, kuid kuna prioriteedid kattuvad, on koostöö hea. Huvide kattumine puudutab eelkõige rahvusvahelist tasandit, mis ei eelda siseriiklike praktikate muutumist. Koostöö sellisel kujul on mõeldav vaid siis, kui Hiina jätkuvalt tunnustab Ameerika Ühendriikide ülemvõimu ja on valmis mängima seniste reeglite kohaselt või kui Hiina kehtestab ise uued reeglid ja suudab suunata Lääne riike nende järgi käituma. Viimasena kirjeldatud areng aga ilmselt eeldaks esmalt konflikti praeguse hegemooniga, millele koostöö stsenaarium ei kohaldu.

Poliitika ja julgeoleku valdkonnas suuri põhimõttelisi vasturääkivusi ja huvide kokkupõrkeid ei ole või kui on, siis need ei mõjuta globaalseid trende. Erimeelsused lahendatakse läbirääkimiste ja konsensuse saavutamise teel. See tähendab, et multilateraalsete organisatsioonide tegevuste ja otsuste laiaulatuslikku vastustamist ei esine, mis võib viia nende organisatsioonide täiendava võimestamiseni. Hiina lepib Ameerika Ühendriikide ülemvõimuga (või vastupidi), mis tagab suhtelise stabiilsuse Vaikse ookeani piirkonnas ja Lõuna-Hiina merel. EL-ile võib see ühelt poolt tähendada jätkuvat konkurentsi USA-ga, teisalt aga laiemat majanduslike jt valdkondade põhiseid koostöövõimalusi riikidega üle kogu maailma.

Mõju: Eestile avaneb üha enam uusi võimalusi Aasia riikidega suhteid arendada. Eestil võib olla laiapõhjaline koostöö kõikide Aasia regioonis olevate riikidega, sh Hiinaga. Suuremate takistuste puudumine annab aluse töötada välja nii koostöö põhimõtted kui ka tugevused, mida järgides olla meile olulistele partneritele huvipakkuvad ja vajalikud. Samuti annab antud stsenaarium võimaluse mõelda, milline on Eesti perspektiiv Aasia riikidega suhtlemisel.

Eesti välispoliitiline “mänguruum” suureneb. Ainuüksi liitlastest lähtumise asemel tekib häid võimalusi teha kahepoolset koostööd huvipakkuvate riikidega. Sellisel juhul peab Eesti leidma vastused järgmistele küsimustele. Mis valdkondades ja milliste partneritega on suhtlus eelistatud? Milliste riikidega suhtleme vaid lähtudes EL-i ja teiste meile oluliste partnerite tegevusest? Kas on olukordi, kus Eesti teeb iseseisvalt oma heaolust ja väärtustest lähtudes otsuseid, millega võib vastuollu minna seniste partnerite seisukohtadega?

Eesti suhtlus Aasia riikidega on laiapõhjaline – paneme jõudumööda tähele kõiki piirkonna riike ja loome uusi suhteid seal, kus koostöö on seni olnud pigem vähene (nt Indoneesia, Vietnam, Austraalia, India), või tugevdame praeguseid sidemeid laienes uutesse valdkondadesse juba olemasolevate partneritega (Jaapan, Lõuna-Korea, Singapur). Suhted on kõikide partneritega ehitatud üles vastastikkusele kasule ja erimeelsused koostööd ei takista. Eesti huvides on töötada

välja, kus oleme võimalikele koostööpartneritele huvipakkuvad, olgu selleks e-riigi lahendused, küberjulgeolek või keskkonnaprobleemide lahendamine.

Inimõiguste ja õigusriigi teemasid iseloomustab erinevate lähenemiste aktsepteerimine ja ühisosa otsimine. Koostöö on soodustatud eelkõige neis valdkondades, kus väärtuskonflikt puudub. Samas püüeldakse ka ühiste lahenduste ja praktikate poole neis valdkondades, kus erimeelsused on teravad. Vajadus koostööd teha sunnib riike otsima ühiseid inimõiguste ja õigusriigi standardeid ja praktikaid.

Inimõiguste ideaalid võivad muutuda, kuna erinevad ühiskonnad teevad kompromisse ning ühisosa erinevate õigusriigi põhimõtete vahel suureneb. Inimõigustega seotud probleemid vähenevad, kuna teatud teemasid ei peeta enam inimõiguste riiveks või saavad suurenenud koostöös lahenduse. Kõik osapooled tunnevad end rahvusvahelise inimõiguste ja õigusriigi konventsioonide ja praktikate puhul koduselt.

Mõju: Inimõiguste ja õigusriigi valdkonnas tehakse koostööd Aasiaga eelkõige EL-i ja erinevate organisatsioonide kaudu ning lähtudes rahvusvahelistest kokkulepetest. Eesti jaoks on soodustatud koostöö valdkondades, nagu laste õiguste kaitse, inimkaubanduse peatamine, rahvusvahelise kuritegevuse ohjamine jne. Eestile tekib uusi dialoogipartnereid ja -teemasid: nt nn õigus internetile ning võrdsusõigused, mille rakendamine mõjutab nii mitmeid inimõigusi kui ka teisi strateegilisi valdkondi. Eesti võib võtta olulistest küsimustest arutelude eestvedaja rolli rahvusvahelisel tasandil.

Majandus toimib seniste põhimõtete alusel ja globaliseerumine jätkub. Ülemaailmsete väärtusahelate arendamisel tähtsustatakse peamiselt majanduslikke huve (kulutõhusus) ja leitakse, et julgeolekupoliitilised riskid on madalad. Selle tulemusena toimub veelgi enam tootmise ümberpaigutumine Põhja-Ameerikast ja Euroopast arengumaadesse nii Kagu- ja Lõuna-Aasias kui ka Kesk- ja Lõuna-Ameerikas, vähemal määral ka Põhja-Aafrikasse. Elavneb teenuste valdkonna globaliseerumine ja ümberpaigutumine.

Globaalne konkurents toimib, Hiina osakaal maailmakaubanduses kasvab veelgi. Ameerika Ühendriikide suhted Hiinaga normaliseeruvad ja kaubandussõda lõpeb. Tulenevalt soodsast väliskeskkonnast ja vastastikuste väärtussüsteemide erinevuste tunnustamisest Hiina ja Lääne riikide vahel võidakse sõlmida uusi kaubanduskoostöö lepinguid regionaalsel tasandil. WTO-s algavad uuesti mitmepoolsed läbirääkimised nn WTO 2.0 lepingu sõlmimiseks, mis hõlmaks ka seni katmata või nõrgalt kaetud valdkondi (intellektuaalomand, e-kaubandus, teadmusmahukad teenused jne).

Tekib oht, et globaliseerumise veelgi kiirema arengu käigus ei suudeta Euroopast ja Põhja-Ameerikast tähtsatesse majandustesse liikuvaid töökohti kompenseerida teenusmajandusega. Lisaks võib tekkida populismi oht rohepöördest tingitud kiiretest ühiskondlikest muudatustest. See toob kaasa sisemise rahulolematuse, populismi kasvu Euroopas ja Põhja-Ameerikas, sest senised koostöömudelid tunduvad töötavat ühepoolse kasuga. Nende arengute vältimiseks – ning vältimaks liikumist stsenaariumisse “Eraldumine” – on vaja selgeid poliitilisi otsuseid.

Mõju: Kaubandussuhete ja ettevõtluskeskkonna puhul mängib rolli see, et mida avatuma majandusega on Eesti, seda tundlikum on ta majanduses toimuvatele muutustele. Eesti tulude ja hindade alane konvergens EL-i keskmise taseme suhtes

kiireneb. Seevastu Eesti kaubanduse areng paraneb, niisamuti nagu Eesti ettevõtete globaalne konkurents ja ettevõtete koostöö.

Domineerib üldine püüdlus rahvusvahelise kaubanduse tingimusi liberaliseerida. Üha rohkem sõlmitakse regionaalseid kokkuleppeid. Maailma Kaubandusorganisatsioonis suudetakse lahendada erimeelsused Doha läbirääkimiste voorus. Aasia piirkonnas hakkavad üha paremini toimima superregionaalsed kaubanduskokkulepped nagu RCEP (Regional Comprehensive Economic Partnership) ja CPTPP (Comprehensive and Progressive Partnership for Trans Pacific Partnership), mis võivad hõlmata lisaks Aasia riikidele ka Põhja-Ameerika riike. Kuigi nime poolest on need vabakaubanduslepingud, siis merkantilistlik loogika säilib, kuna lepitakse kokku peamiselt kaubandus- ja investeerimispiirangute lõdvendamises teatud piirini, kuid mitte täielikus liberaliseerimises.

Osapoolte mitmekesiste huvide tõttu on uute kokkulepete saavutamine WTO-s võimatu, kuid erinevad super- ja regionaalsed kaubanduslepped kompenseerivad seda vajakajäämist ning aitavad kaasa uute kaubandussuhete loomisele, kuid ei asenda neid. Sellised arengud eeldavad, et Eesti suudab erinevate kaubanduslepingute rägastikus orienteeruda ning leida võimalusi ennekõike Eesti ettevõtete liikumisele kõrgema lisandväärtusega positsioonidele erinevates väärtusahelates.

Eesti riik peab käsitlema teenuseid, kaupu ja otseseid välisinvesteeringuid komplekselt (nt teenuste puhul peab arvestama ka teenuste müügiga tütarettevõtete kaudu), et märgata trende ja omada täiuslikumat pilti meie välismajanduse toimimisest. Vajalik on parem riigisisene koostöö ministriumite vahel, et välismajanduslikke plaane ellu viia.

Hariduse ja kultuuri valdkonnas on peamine trend püüd ära hoida maailma jagunemist erinevateks riikide võrgustikeks, mis järgivad erinevaid väärtussüsteeme. Tudengite, teadlaste ja ekspertide globaalne ränne hoogustub. Seejuures on ränne üha enam mitmesuunaline, kuna Aasia ja lääneriikide teadustase ühtlustub. Pehme jõu roll on endiselt oluline, sest kultuuriline läbikäimine parandab erinevate osapoolte teineteisemõistmist ja võimaldab avalikkuse hirme leevendada ning konfliktiohtu vähendada. Hiina ja kogu ülejäänud Aasia on valmis üle võtma parimat osa läänelikust haridusmudelist, samas kui lääne inimeste arusaam Aasia ühiskondadest kasvab ja üleolekutunne väheneb.

Mõju: Hariduse ja kultuuri valdkond on Eestile heaks pinnaseks, et laiendada koostööd teistesse sektoritesse. Kuna toimib nii õpi- kui ka teadusränne ja ekspertide vahetus, saab riik eelkõige lähtuda Eestile vajalikest valdkondadest, otsida ühisosa ja jagada kogemusi kõigi Aasia riikidega vastavalt huvide kattuvusele.

Avalikkusele tähendab see laiemaid kultuurikontakte (nt mõlemasuunalise turismi kasvu), millel on ka selge majanduslik mõõde (nt loodusturismi arendamine Eestis, lihtsustatud reisimisvõimalused Aasias). Laienevad kultuuridiplomaatia võimalused ning luuakse täiendavaid Aasia ühiskondadega seotud haridusvõimalused (nt uued õppekavad, keelekursused, vahetusprogrammid). Kuna vastastikkune avatus on suurem, tähendab see tõenäoliselt Aasia riikide pehme jõu suurenemist Eestis. Eestil tuleb mõelda sellele, milliseid võimalusi ja mis piirini ta soovib sellises olukorras riigina kõige rohkem kasutada.

Küberturvalisuse valdkonna puhul on peamiseks küsimuseks investeeringute kontroll. Erinevate standardite kehtestamist on suudetud vältida. Kuigi globaalne internet on Hiinas erineva ilmega kui Läänes, siis regulatsioonide tulemusel ei ole põhjust rääkida „splinternetist“.

Küberturvalisuse puhul kasutatakse infotehnoloogias globaalseid standardeid, mis erineb regionaalsest, bloki- või riigipõhisest lähenemisest, ning standardiseerimisalane koostöö jätkub. Saavutatakse konsensus isikuandmete kaitse osas, riikide vastutustundlikku käitumist suunavate normide ja küberruumiga seotud rahvusvahelise õiguse vaidlustes (nt ÜRO tasemel). Rahvusvahelist õigus ning küberruume järgitakse. Riigid ei kasuta küberründe operatsioone väljaspool sõjalisi konflikte. Infotehnoloogilised tarneahelad on globaalsed ja nõ tehnoloogia neutraalsed.

Mõju: Küberturvalisuse valdkonnale ei ole antud stsenaariumi mõjud kuigi suured. IKT tarneahelad on jätkuvalt globaalsed, mis võimaldab Eestile ja teistele väikeriikidele (ja nende ettevõtetele) suuremat spetsialiseerumist ning üldist kulude kokkuhoidu. Samas tuleb Eestil standardite väljatöötamisel tugevamalt kaasa lüüa lisaks EL tasemele ka ülemaailmselt, kuna ka väga kaugel tehtud otsused võivad oluliselt mõjutada meie e-riigi pikaajalist arengut ja turvalisust.

Küberruumiga seotud rahvusvahelise õiguse küsimustes saavutatakse kokkulepped, mis parandavad riikidevahelist koostööd ja usaldust. ASEAN toimib regionaalse platvormina, kus kokku lepitud norme sisustatakse ning kohaldatakse. Eesti jaoks on oluline tihe koostöö ASEAN-iga, et seeläbi laiendada küberruumis vastutustundlikult käituvate riikide ringi. Küberturvalisuse valdkonnas on suur fookus piiriüleisel isikuandmete kaitsel. EL-i isikuandmete kaitse standardid levivad Aasia piirkonnas ning selles küsimuses saab Eesti tegutseda peamiselt EL-i kaudu. Korea ja Jaapani eeskujul võivad ka teised riigid aina enam EL-i regulatsioonist juhinduda, luues seeläbi paremaid tingimused andmete piiriüleseks liikumiseks ning muuhulgas tihedamateks kaubandussuheteks.

Kuna globaalset turutõrget ei ole, saavad (väikesed) riigid lasta oma majanduse tehnoloogiasektoril spetsialiseeruda. Tooteid ja teenuseid, mida ise ei pakuta, saab osta globaalselt turult. Tehnoloogiasektori spetsialiseerumisega saab riik liikuda väärtusahelas kõrgemale ning keskenduda kvaliteetsemate, keerukamate ja kallimate toodete ja teenuste pakkumisele.

Kliimaküsimustes tehakse koostööd nii Pariisi kliimaleppe kui ka kahepoolsete suhete kaudu ning töö kliimamuutuste pidurdamiseks on edukas. EL, Ameerika Ühendriigid, India, Hiina ja teised Aasia riigid panustavad jõuliselt ja ühiselt kliimamuutuste pidurdamise ja selle mõjude vähendamise läbi tehnoloogiasirde. Sõlmitakse roheline finantseerimise globaalne kokkulepe ning vastutustundliku äri põhimõtted (ESG) on laialt rakendatud. Jätkub töö Euroopa ja Aasia elektriturgude integreerimiseks, mis tähendab, et süsinikuneutraalsed tehnoloogiad asendavad fossiilkütused. Võrreldes teiste stsenaariumitega on tõenäolisem välja töötada ülemaailmseid standardeid erinevatele energiatoodetele (näiteks elektriautode laadijad, akud, võrgukomponendid, tööstusstandardid jne). Transpordi süsinikuneutraalseks muutmine edeneb jõudsalt. Hoonete renoveerimise programmid on küll tagasihoidlikud aga energia-positiivsed ning põllumajanduses vähendatakse väetiste ja vee kasutust. Kõigi muutustega kaasneb suurem metallide ja teiste maavarade kasutus ja taaskasutus, kiirem majanduskasv energiasektoris, aga ka kõrgemad energiahinnad tulenevalt vajalike maavarade kaevandamise ja

kättesaadavuse kallinemisest. Aasia riikides tähendab see ka suuri taristu väljaehitamise lisakulusid, söe-elektri kasutamise vähenemist ja maagaasi kasutuse kasvu. 2020. aastaid võib pidada kliimaküsimustes "läbimurdvaks aastakümneks".

Mõju: On võimalik väga laiaulatuslik kliima-alane koostöö kõikide Aasia riikidega. See puudutab nii poliitilisi, teadus-alaseid kui ka majanduslikke suhteid. Eesti ettevõtetele on head võimalused innovatiivsete nišitoodete ja teenuste müügiks Aasia riikides (näiteks digilahendused, biomassi tehnoloogiad, heitmekaubandus). Energiatehnoloogiate osas toimub tihe teaduskoostöö Aasia ülikoolide ja ettevõtjatega. Peamised koostööpartnerid sellest vallas oleks Eesti jaoks Jaapan, Lõuna-Korea, Singapur, Austraalia ja India.

Eraldumine

"Eraldumise" stsenaariumit iseloomustab soodne keskkond, mis ei sunni ka väärtuste lahknevuse korral koostööd tegema. Ümbritsev keskkond on piisavalt hea, et võimaldada riikidel ja piirkondadel iseseisvalt hakkama saada, eirata või valida koostööpartnereid nende väärtuste ja huvide järgi. Eraldumist saab iseloomustada ka kui väärtuspõhist kapseldumist.

Soodne keskkond annab aluse eirata osapooli või vähem läbi käia nendega, kelle puhul väärtussüsteemid erinevad. Riigid on olukorras, kus nad saavad jääda oma väärtustele kindlaks ning leiavad ühise keele eelkõige partneritega, kelle puhul on väärtuste lahknevus väike. Samal ajal tehakse võimalikult vähe koostööd osapooltega, kellega väärtuskonflikt on ilmne. Nimetatud globaalsed arengud toetavad riikide ja piirkondade teineteisest eraldumist. Väärtuste lahknevust mõjutavad eelkõige erinevad arusaamad küsimuses, mis on seotud inimõiguste ja õigusriigi põhimõtetega. Koostöö tegemise või mittetegemise osas võivad määravaks saada vähemusgruppide põhiõiguste kaitse ja uute tehnoloogiate kasutamine, eriti inimeste jälgimisega seotud küsimused.

Antud stsenaariumis toimub üleilmselt kapseldumine. Konkurents mõjuvõimu pärast teravneb ja huvide kaitsmiseks valmistuvad riigid üha tugevamaks vastasseisuks. Näiteks tekivad regionaalsed võimukeskused, mis hakkavad mõjutama nii praeguseid jõujooni kui ka rahvusvahelise läbikäimise viise, olgu tegemist üleilmsete organisatsioonide või riikide kahe- ning mitmepoolse suhtlusega. Rahvusvahelise suhtluse eesmärk on pragmaatiline ning hakkab toimuma pigem läbi võrgustike ja nende esindajate. See võib nõuda Eesti esindatuse ja partneritega läbikäimise põhimõtete muutmist. Väljatoodud põhjused tõstavad Eesti jaoks rahvusvahelistesse organisatsioonidesse kuulumise olulisust veelgi, olgu tegemist EL-i, NATO või mõne muu liiduga. Aasias saab üha olulisemaks ASEAN ja suhtlusviisideks kanalid nagu ASEM.

Lähtudes globaalsetest trendidest, on "eraldumise" stsenaarium perioodil 2022-2030 kõige tõenäolisem. "Eraldumise" stsenaariumiga sarnaseid trende võis kohata ka külma sõja ajal. Järgnevalt on kirjeldatud täpsemalt, kuidas antud stsenaarium mõjutab analüüsitavaid valdkondi.

Poliitika ja julgeoleku kontekstis võib täheldada suuremat regionaliseerumist või kapseldumist (nt demokraatlikud riigid vs autoritaarsed riigid), mille baasilt saavad tekkida väiksemad riikide võrgustikud. Tegemist ei ole seega jäigalt anarhilise süsteemiga, kus iga riik on ainult iseenda eest väljas. Rahvusvahelist poliitikat iseloomustab regionaalsete

võimukeskuste teke ja nende huvisfääride piiritlemine. Meie regioonis võib see näiteks tähendada EL-i liikmesriikide omavahelise läbikäimise suurenemist kolmandate riikide arvelt.

Süveneb suutmatus või soovimatus arendada mitmepoolset koostööd. Riikidevaheline suhtlus erinevate võrgustike vahel on pigem pragmaatiline (nagu ka stsenaariumis "Kohandumine"). Rahvusvahelised organisatsioonid marginaliseeruvad suuremal või vähemal määral. Mõistmatus ja üksteisega mittearvestamine tõstab pingeid. Sõjaline vastasseis on reaalne, kuid võrreldes "Kokkupõrke" stsenaariumiga on see väiksem ja konfliktid lokaalsed.

Mõju: Mõju Eesti julgeolekule ja poliitikale on mõõdukalt negatiivne. Eesti saab teha rohkem väärtuspõhist välispoliitikat, aga see piirdub regiooni (nt EL) või sarnaselt mõtleivate riikidega (nt demokraatiad). Kuigi rahvusvaheliste organisatsioonide tähtsus kahaneb, muutuvad EL ja rahvusvahelised organisatsioonid (WTO, ASEAN) Eesti jaoks Aasia riikidega suhtlemisel senisest olulisemaks platvormiks. Kahepoolne suhtlus riikide tasandil väheneb.

Poliitilist ja majanduslikku koostööd tehakse ennekõike nende Aasia riikidega, kes jäävad Ameerika Ühendriikide mõjusfääri. Eesti jaoks on Aasias partneriks peamiselt sarnaselt mõtlevad riigid või sarnaseid (demokraatlikke) väärtusi jagavad maad nagu Jaapan, Korea, Taiwan ja Austraalia. Võttes arvesse, et sõjalise vastasseisu tekkimine on antud stsenaariumis võimalik, on võtmetähtsusega evida häid suhteid peamise Eesti julgeolekut tagavate riikide (Ameerika Ühendriigid) ja organisatsioonidega (NATO) ning jälgida sarnaste organisatsioonide arenguid Aasias (nt Quad, ASEAN).

Oluline dilemma on seotud võimalike pingetega lääneriikide vahel, mis tekivad erinevatest hoiakutest seoses Aasia riikidega. See on eelkõige seotud küsimusega, kuidas nähakse koostöövõimalusi Hiinaga, aga ka olulise regionaalse toimija Indiaga. Eestile on oluline, et säiliks ühtsed väärtused liitlasleeris sõltumata erihuvidest.

Inimõiguste ja õigusriigi küsimused on jätkuvalt poliitilise vastasseisu vahendiks, mistõttu võib inimõiguste kaitse hooti varieeruda. Esineb inimõiguste rikkumisi ja kõrvalekaldeid õigusriigi põhimõttest, isegi siis, kui teatud ühised ideaalid leiavad formaalset aktsepteerimist. Riigid tunnevad, et neil on piisavalt vabadust ja ressursse globaalsest kogukonnast sõltumata talitada ja teatud õigusi väärata.

Rahvusvaheline õigusruum muutub: väheneb ÜRO roll ning jätkub inimõigustest arusaamise ja kaitse fragmenteerumine/regionaliseerumine. Jätkub õiguslik laenamine (teistelt õppimine), eriti lahenduste otsimisel inimõigustega seotud uutes olukordades (sh tehnoloogia areng ja selle kasutamise eesmärgid). Näiteks, kas jälgimissüsteeme kasutatakse inimeste turvalisuse tagamiseks (võttes arvesse andmekaitsepõhimõtteid) või eelkõige hirmu ja kontrolli tekitamiseks. Antud stsenaariumis universaalseid standardeid ega ühtset praktikat siiski ei teki.

Oluliseks saavad vähemusgruppide põhiõiguste kaitse ja tagakiusuga seotud küsimused usu, rahvuse või mõne muu tunnuse alusel, nagu näeme näiteks Indias, Myanmaris ja Hiinas. Väärtuste lahknevuse puhul saab määravaks muuhulgas see, kas inimõiguste eest võitlevaid huvigruppe aktsepteeritakse, võetakse kuulda või sildistatakse äärmuslikeks, osadel juhtudel ka terroristlikeks, nagu Indoneesias, Kambodžas, Filipiinidel ja mujal Kagu-Aasias. Samuti saab määravaks, kuidas riigid suhtuvad nende piires tegutsevate

äärmus- ja terroriorganisatsioonide otsesesse või kaudsesse tegevusse, mis ohustab demokraatlikku korda ja inimõigusi.

Samas on ka eraldumise puhul teatud norme ja praktikaid, mida ükski riik ei sea (avalikult) kahtluse alla (nt laste õiguste kaitse, orjus, piinamine, rassiline diskrimineerimine, inimkaubandus ja genotsiid). Samuti rahvusvaheliste terroriorganisatsioonide vastane võitlus (nt Talibani või ISIS-e vastu). Eraldumine seega ei ole 10 aasta perspektiivis lõplik.

Mõju: Eesti huvides on kaitsta ja tugevdada inimõiguste ja õigusriigiga seotud institutsioone. Oluline on koos liitlastega (nt EL-s ja ÜRO-s) seista selle eest, et meile olulised väärtuste ja õigusalsed tavad püsiksid. Institutsioonide tugevdamine on eriti oluline seetõttu, et antud stsenaariumis jätkub inimõiguste kaitse fragmenteerumine/regionaliseerumine ning õiguspraktikate meelevaldne laenamine, mistõttu ei saa tekkida ühtset üleilmset õiguspraktikat ja universaalseid standardeid. Eestile on oluline teha koostööd samameelsete riikidega, et mitte sattuda Hiina ja teiste autoritaarsete riikide mõjusfääri. Venemaa koostöö Hiinaga võib seda ohtu süvendada.

Eesti huvides on kaasa rääkida EL-i strateegilistes plaanides ja koostöös Aasia suunal (vt *EU Regional Multi-annual Indicative Programme Asia and the Pacific 2021-2027*). Eestile on olulised mitmed inimõiguste teemad, millega EL soovib Aasias tegeleda (sh migratsioon, inimkaubandus, võrdsus, tööõigused).

Majanduses suureneb pigem sama väärtussüsteemi tunnustavate riikidega eelistamine. Selliseid arenguid muudab võimalikuks üldiselt soodne väliskeskkond. Globaliseerumise mudelis toimub nihe, mille tulemusel ülemaailmseid väärtusahelaid asendatakse samm-sammult regionaalsetega. See protsess toimub kiiremini neis väärtusahelates, kus soodsa väliskeskkonna tingimustes piisab ka regionaalsest nõudlusest, et hoida väärtusahelat hästi toimivana (näiteks ravimitööstus). Samuti toimub see protsess kiiremini strateegiliselt tähtsates väärtusahelates, mis on tihedalt seotud paljude teistele väärtusahelatega (näiteks kiipide tootmine). Eesmärk on riskide maandamine ja väärtusahelate vastupidavus.

Kirjeldatud arengud toovad kaasa tehnoloogilise natsionalismi riikide vahel, kelle väärtussüsteemid erinevad meie omast. Rahvusvaheline tehnoloogiasiire peatatakse seniste partnerite vahel nii suurel määral kui võimalik. Tehingukulud kasvavad, kaubandusest saadud tulud kahanevad ning maailmamajanduse seisukohalt levivad ebaefektiivsed lahendused.

Mõju: Eestit mõjutab see oluliselt nii IKT valdkonda kui ka erasektori ja ülikoolide teadus- ning arendustegevust. Eesti peab analüüsima tehnoloogia- ja teadmussiirdega seotud koostöövaldkondade põhimõtteid (sh, mida näeme koostööna ja mida mitte, kellega ja millist koostööd teeme ning toetame) ja vajadusel koostööd piirama. See võib tähendada, et mõnede seniste Aasia koostööpartnerite tähtsus väheneb ja koostöö sisu muutub.

Kuna toimub riikide eraldumine, siis sellega kaasneb erinevate riiklike võrgustike moodustumine, mis tähendab, et selles stsenaariumis peavad ka osad Aasia riigid otsima uusi partnereid. See loob Eestile võimalusi näiteks süvendada koostööd Jaapani, Austraalia ja teiste samameelsete riikidega. Oluliselt vähenevad majandussuhted Hiina ja ta liitlastega.

Ettevõtluskeskkonna ja majandussuhete koondumine suuremate regionaalsete võrgustike ümber toob Eestile kaasa nii tehingukulude kasvu kui ebaefektiivsete lahenduste leviku. (Näide: Kui Hiina või tema liitlased pakuvad odavamaid tooteid, siis teatud valdkondades ei pruugi nende soetamine olla aktsepteeritav). Ettevõtetal tuleb otsida koostööpartnereid riikidest, mille väärtussüsteem on meile vastuvõetav. See omakorda piirab pakkujate hulka, millega kaasneb kulude kasv ja tõhususe vähenemine, kuid võib suurendada tarnekindlust. Seepärast võib Eestile saada koostööpartnerite valimine ettevõtluses kriisisituatsioonides väga oluliseks. Kuid regionaalsete väärtusahelate kujunemine võib olla Eestis paiknevatele hargmaiste ettevõtete tütarettevõtetele ka võimalus oma kohta väärtusahelas parandada. See võib tähendada uute tegutsemisõiguste saamist ja olemasoleva tegevuse muutmist. Näiteks Eestis paiknevates elektroonikatööstuse ettevõtetes on võimalik hakata tegelema uute toodete valmistamisega, mis on vajalikud Hiina asendamiseks või vähemalt Hiina Plus One strateegia rakendamiseks, mis suurendab regionaalsetes väärtusahelates tarnekindlust. Seega on võimalikud nii positiivsed kui negatiivsed arengud ja nende realiseerumise jaoks on väga tähtis Eesti paiknevate hargmaiste ettevõtete allüksuste juhtide aktiivne tegevus ja ka Eesti majanduspoliitika, mis toetab tagasipöördumise strateegia elluviimist.

Kultuuri ja hariduse valdkonda iseloomustab kontaktide harvenemine eri väärtussüsteeme järgivate riikide vahel. Nii õpi- ja teadusränne kui ka turismi- ja kultuurikontaktide arv väheneb ning rohkem tähelepanu suunatakse sarnaselt mõtleivate riikidega suhtlemisele (nt vajalike ekspertide koolitamisel). Ahanevad avaliku diplomaatia võimalused teiste väärtussüsteemidega riikide avalikkust kõnetada, mis omakorda viib sammhaaval võõrandumiseni ja erineva väärtussüsteemiga võrgustikest pärit riikide pehme jõu kahanemiseni.

Mõju: Kultuuris ja hariduses toimub suhete ja kultuurikontaktide tihenemine ennekõike meiega sarnaselt mõtleivate Aasia riikidega (nt Austraalia, Lõuna-Korea ja Jaapan). Nende riikidega suureneb üliõpilas- ja teadlasvahetus, samas kui umbusk teiste riikide suhtes pigem kasvab. Hea keskkonna tõttu ei ole piiriülene suhtlus erinevalt mõtleivate Aasia riikidega otseselt vajalik ning kultuuri- ja hariduskontaktid üldiselt vähenevad.

Kuigi turismi- ja kultuurivahetusprogrammid ei ole riiklikul tasandil ametlikult piiratud, siis üleüldine kapseldumine kandub edasi ka neisse valdkondadesse ja Eesti turismiettevõtted keskenduvad tõenäolisemalt nendele Aasia riikidele, millega on head suhted muudes valdkondades. Samas võivad Aasia riigid teha piiranguid riikidele, kellega väärtuskonflikt on suur. (See oht ei puuduta neid riike, kus turism on oluline osa SKP-st, nt Laos.) Huvi kasvab Jaapani, Taiwani või Lõuna-Korea popkultuuri vastu, mida soodustavad voogedastusplatvormid, sotsiaalmeedia ja avaliku diplomaatia programmid, samas kui Hiina ja India kultuuritoodang jääb Eesti avalikkusele võõraks. Kuivõrd arengud on üsna bloki- või regioonipõhised, on tõenäoline, et Eestis võimenduvad EL-is ja Ameerika Ühendriikides laiemalt levivad kultuuritrendid.

India ja teised suurtest liitudest väljapoole jäävad ühiskonnad, kelle esmane huvi on tasakaalustada suhteid erinevate riigiblokkidega, võivad hakata teistele riikidele piiratud haridus- ja teadusalast teavet vahendama. Selles hallis alas toimetamine nõuab Eesti riigilt paindlikkust – tehtud otsuseid võib olla tarvis kiiresti ümber muuta

- ja selgeid otsuseid, milliste riikidega on koostöö soovitud (arvestades, et nende riikide kaudu võib tundlik info jõuda ebasõbralikesse kätte).

Küberturvalisuse puhul kehtestatakse üha enam erinevaid standardeid. Globaalse interneti asemel tekib „splinternet“ – riikide kehtestatud filtrite või blokeeringute tõttu on andmete liikumine piiratud ning see võib kaasa tuua digitaalse autoritaarsuse.

Mõju: Küberturvalisuse valdkonnas (nagu tehnoloogias laiemalt) kehtestatakse üha enam erinevaid (mitte-universaalseid) standardeid ja seetõttu on keerulisem omada ülevaadet erinevate tehnoloogiate funktsionaalsusest ja turvalisusest. Samuti väheneb tehnoloogiate ühilduvus, mis omakorda vähendab valikuvõimalusi ning suurendab ühest tarnijast sõltuvusse jäämise riski.

Kuna soodsa keskkonna tõttu on otseseid konflikte minimaalselt, siis väheneb küberründeoperatsioonide kasutamine nõ jõulise rahvusvahelise suhtluse viisina. Samas on infovahetuse vähenemise tõttu üha keerulisem teiste blokkide T&A ja plaanide kohta ülevaadet saada, mistõttu kasvab (küber)luureoperatsioonide osatähtsus.

Eesti jaoks on oluline olla usaldusväärne partner EL-i riikidele ning samameelsetele riikidele, sest see tagab meile läbi efektiivsema infovahetuse ja sujuvama koostöö parema kaitse. Suures plaanis aitab Eesti aktiivne roll erinevates küberturvalisusega seotud võrgustikes kaasa meie turvalisus tõhustamisel – võimaldab küberohte kiiremini tuvastada ning neile tulemuslikumalt reageerida, sh koos liitlaste ning muidu samameelsete riikidega.

Küberryuumiga seotud rahvusvahelise õiguse küsimuste osas kimbutab riikidevahelist koostööd paigalseis. Eristuvad riikide blokid toetavad paralleelseid koostööplatvorme, dubleerides ning aeglustades seeläbi võimalikke arenguid. Oluliseks selliseks platvormiks võib tõusta ASEAN, kes mängib piirkonnas olulist rolli kübERNORMIDE kohaldamisel ning toetab EL-i ning samameelsete riikidega ühiselt demokraatlikke väärtusi. Eesti jaoks on oluline, et koostöö ASEAN-iga ei katkeks ning tagada ASEAN-i ühtsus ka küberturvalisust puudutavates küsimustes.

Kliimamuutuste ohjeldamiseks rahvusvaheline kliimalepe on olemas, kuid ühtsetele riiklikele seadusandlikele alustele ei jõuta ning kliimamuutused jätkuvad. Osapooled tegutsevad eraldi oma huvidest lähtuvalt. Energiasõltumatus muutub enamike riikide jaoks esmaseks prioriteediks ning rohepöörde eestvedajaks saab erasektor. Rahvusvaheliste suurettevõtete roll kliima küsimustega seotud arengutes muutub suuremaks, sest riikide poliitilised prioriteedid suunavad vahendeid rohkem muudesse sektoritesse. Määrava tähtsusega on Hiina majanduslik mõjuvõim aga ka uute tehnoloogiate areng, kättesaadavus ja standardite ühildamine. Kokkulepped, standardid ja vastutustundliku äri põhimõtted on pigem regionaalsed.

EL tervikuna (kuid mitte kõik liikmesriigid) saavutab oma kliimaneutraalsuse eesmärgid osaliselt tänu madalamale majanduskasvule kui ka väiksemale inimeste arvule (sh väiksem immigratsioon, madalam sündimus), kuigi tehnoloogiate areng kui ka kasvuhoonegaaside kompenseerimine mängivad oma rolli. Transpordis vähendatakse süsinikuheitmete mahtusid, ühistransport muutub suuresti elektripõhiseks. Paljud maailma riigid võivad kasutada kliimaneutraalsuse saavutamiseks pigem loominguulist süsiniku arvestust. Elektrituru integreerimine takerdub nii Euroopas kui ka Aasias, aga aastaks 2030 on

salvestustehnoloogiad (sealhulgas elektriautode akude kasutus) muutunud ja elektriturul konkurentsivõimelised. Samas erinevate standardite tõttu võib akutehnoloogiate areng ja rakendamine takerduda. Hoonete renoveerimise programmid on tagasihoidlikud ja ka põllumajanduses ei toimu suuri muudatusi.

Mõju: kliima küsimustes sõltub Eesti EL-i kliimapoliitikast ning poliitilised otsesuhted Aasia riikidega on väga piiratud. Samas on meie ettevõtetel võimalik Aasia turule pääseda EL-i suurettevõtete kaudu. Kliima-alane koostöö on võimalik EL-i sarnases väärtusruumis olevate riikidega nagu Austraalia, Jaapan, India ja Lõuna-Korea. On tõenäoline et Vene maagaasi hakatakse EL-i riikide asemel rohkem tarnima Aasia riikidesse. Tuumajaamade sulgemise plaane muudetakse mitmetes EL riikides ning uute kasutuselevõtu osas tekib laiem diskussioon. EL-i riikides suureneb surve rohetehnoloogiate rakendamiseks vajalike maavarade kasutamisele, Hiina on jätkuvalt nende metallide tootmisel liidripositsioonil.

Kuigi "Eraldumise" stsenaariumis on areng rahumeelne, valitseb suur risk libiseda stsenaariumisse "Kokkupõrge", kus domineerib halb keskkond ja vastandumine muutub teravamaks.

Kohandumine

“Kohandumise” stsenaariumit iseloomustab ebasoodne keskkond ning huvipõhine koostöö. Selleks, et saada keerulistes oludes hakkama, peavad osapooled üksteisega kohanduma. Koostöö eelduseks on leppimine väärtussüsteemide lahknevusega. Praktikas tähendab see ühise eesmärgi nimel väärtuskonfliktidest möödavaatamist, nende mitte väljatoomist või erinevuste teadlikku aktsepteerimist, et pragmaatiline koostöö saaks toimuda. Nagu varasemates stsenaariumites mainitud, toimuvad väärtuste lahknevused eelkõige inimõiguste ja õigusriigiga seotud küsimustes, olgu tegemist vähemuste või haavatavate gruppide õiguste tagamise, tehnoloogia kasutamise viiside põhimõtete või ka põhiõiguste eest võitlejate äärmuslastest nimetamisega. Peamised tunnused on võrreldavad 1970. aastatel Hiina, Ameerika Ühendriikide ja Nõukogude Liidu vaheliste suhetega.

Koostöö tähe all ollakse nõus väärtuslahknevusi aktsepteerima ning erinevate rahvusvaheliste kokkulepete sõlmimine on valdav (nt erinevate multilateraalsete organisatsioonide kokkulepete austamine). Demokraatia kestab edasi ja autokraatlike režiimide surve demokraatlikele riikidele ei suurene.

Keskkonnal on kandev roll – ebasoodne kliima, majandus- ja poliitiline keskkond mõjutavad inimõiguste ja õigusriigi arenguid, kultuuri, hariduse, teaduse ja tehnoloogia edenemist. Ka antud stsenaariumis on oluline roll regionaalsetel võrgustikel, mille kaudu toimub eelkõige rahvusvaheline suhtlus. Oluline erinevus varem mainitud stsenaariumitega on rahvusvaheliste organisatsioonide ja liitude mõjuvõimu vähenemine. Need ei kanna nii olulist rolli, mis muudab seda, kuidas riigid omavahel suhtlevad. Samaaegselt taandub ka võimukeskustes konkurents mõjuvõimu pärast. Riikide ja valdkondade arengutes toimub seisak, sest ressursinappuse tõttu ei ole liitudel ja riikidel piisavalt vahendeid tegemaks olulisi investeringuid neile olulistesse valdkondadesse. Koostöö põhineb pragmatismil ja ühiselt püütakse leida lahendusi globaalsetele probleemidele nagu kliimamuutused, loodus- või humanitaarkatastroofid.

Raporti koostajad näevad usutavana antud stsenaariumis kirjeldatud trendide toimumist järgnevatel aastatel. Valdkondlikud mõjutused on kirjeldatud allpool.

Poliitika ja julgeoleku puhul on taolises stsenaariumis võimalik pingelõdvendamine, kus järjekordse külma sõja aegsed jõujooned on paigas, riikidevaheline suhtlus toimub pealiskaudsel, ametlike visiitide tasemel. Kokkulepped sõlmitakse pigem poliitiliselt väheolulisemates valdkondades. Lõuna-Hiina meri ja Vaikne ookean laiemalt on jagatud huvifäärideks Hiina ja Ameerika Ühendriikide vahel ning erinevad Aasia riigid on sunnitud pooli valima.

Rahvusvaheline koostöö toimub paremini *ad hoc* kriiside ärahoidmiseks või siis enam eluks ja ühiskonna toimimiseks vajalikes valdkondades (nt tarneahelad, sõjaliste konfliktide ärahoidmine). Poliitika on pragmaatiline, väärtused jäävad senisest enam tagaplaanile, mõnede rahvusvaheliste organisatsioonide nagu ÜRO või WTO osatähtsus kahaneb. Riikide käitumine on suhteliselt etteennustatav, st koostöö “kõrge poliitika” vallas on võimalik ja teatud globaalsete probleemide puhul soositud, kui keskkond seda lubab.

Mõju: Julgeoleku ja poliitika perspektiivist vaadatuna on Eestile kui väikeriigile oluline hinnata pragmatismist tulenevaid ohte. Huvidepõhises maailmas muutuvad väikeriigid vähetahtsaks vahetuskaubaks. Eesti jaoks suureneb regionaalsete

partnerite ja liitlassuhete osatähtsus. Keskkond ei soosi riikide mitmepoolset koostööd, mis on seni olnud Eesti välispoliitika nurgakivi.

Tõenäoliselt peab EL senisest enam leppima sellega, et Hiinat kui Aasia regiooni juhtriiki, ei ole võimalik suruda nendesse väärtusraamidesse, mille alusel toimub suhtlus lääne partnerite vahel. Ning juhul kui majandushuvid on määrava tähtsusega, siis tuleb päriseluga kohaneda. Kui Vaiksel ookeanil arenevad suurriikide huvifäärid, on tõenäoline, et Eesti hoiab madalat profiili ega anna põhjust suhete halvenemiseks Aasia riikidega.

Inimõigused ja õigusriigi toimimise puhul erinevusi aktsepteeritakse, sest on vajadus keskenduda n-ö suurematele probleemidele (näiteks energiapuudus). Enamikes küsimustes ei ole piisavalt ressursse, et otsida ühiseid praktikaid ja lahendusi. Teatud akuutsete teemadega (nt kliimamuutused) seotud inimõiguste ja õigusriigi küsimused on endiselt olulised. Fookus liigub teatud põhiliste, eluliselt tähtsate õiguste kaitsele (nt õigus elule, tervise kaitsele, minimaalsele elatusstandardile). Inimõiguste riived sagenevad ja kliimamuutustest tingituna halveneb eluliselt tähtsate õiguste olukord, seda eriti vähemusgruppide vaates. Lääneliku õigusriigi põhimõtte devalveerub.

Mõju: Kuna ressursse napib, peab Eesti tegema valiku, millistes teemades Aasia riikidega suhelda ning EL-is ja globaalsetes foorumites kaasa rääkida. Oluline on hoida üleval teemat inimõiguste kaitse ulatusest ja piirangute proportsionaalsusest, mis paratamatult satuvad ebasoodsas keskkonnas löögi alla. Samuti on tähtis kaasa rääkida migratsiooniga seotud teemadel, sest tõenäoliselt toimub nii Eestisse sisse kui ka väljaränne.

Majanduses koostöö jätkub, kuna keskkond on halb ja muid valikuid ei ole. Koostöö võimaldamiseks antakse teatud väärtustes järgi. Kaubandussuhetes globaalsed väärtusahelad toimivad, end need keskenduvad konkreetsetele blokkidele. Strateegilistes valdkondades proovitakse oma autonoomiat tõsta, ent vähemolulistest valdkondades tehakse koostööd. Toimib erisuunaline ehk „lapiteki“ globaliseerumine, kus valitakse koostöövaldkondi hädavajaduse põhjal.

Majanduselu kaldub liikuma stagnatsiooni suunda, kus inflatsioon on kõrge ja majanduskasv puudub. Inflatsiooni ei saada kontrolli alla, kuna ekspansiivsest rahapoliitikast väljumine osutub lääneriikidele raskeks. Väärtusahelate sisesed probleemid suurendavad inflatsiooni veelgi. Hiina majandus satub keskmise sissetuleku lõksu, kuna oodatud uusi majanduskasvuallikaid ei leita. India majandus ei suuda oodatud kasvu näidata, kuna taastumine COVID-ist ning ülereguleerimine hoiavad võimalusi tagasi.

Ettevõtluskeskkonna jaoks on üldine majanduskeskkond ebasoodne. Uute väärtuspõhiste piirangute kehtestamine esitab tõsiseid takistusi ettevõtluskeskkonna arengutele. Isegi kui leitakse uusi allikaid välisinvesteeringuteks, siis ei pruugi need sobida väärtuspõhimõtetega.

Mõju: Eesti jaoks on väärtusahelate toimimine oluline, sest see tagab ühenduse Aasiaga. Kuna antud olukorras on keeruline luua uusi suhteid, kannatavad need ettevõtted, kes soovivad teha koostööd väljaspool „meie“ blokki asuvate riikide ja ettevõtetele. Kuna regionaalseid kokkuleppeid on võimalik luua, saab Eesti jaoks väga oluliseks juba olemasolevate partnerite olemasolu.

Antud stsenaariumis on vaja Eesti väliskaubanduses olla valmis olukorraks, kus ei ole võimalik laiendada kaubanduspartnerite ringi ja tuleb keskenduda enamasti olemasolevate kaubandussuhete säilitamisele. Aasia suunal see saab olema keeruline ja tuleb ilmselt rakendada valikulise kaugenemise (selective distancing) strateegiat. Sellisel juhul võib kaubavahetuse suunata läbi teiste riikide. Antud praktika tõstab aga tehingukulusid. Kolmandad riigid, kelle kaudu püüavad erinevad ettevõtted kaubavahetust korraldada, on sunnitud olema ettevaatlikud, kuna blokistunud maailmas võidakse kehtestada karmimaid piiranguid erinevatele väärtusahelates osalevatele ettevõtetele – eriti kui nad opereerivad riigis, mis ei jää samasse väärtusruumi.

Vajadus kohaneda uute nii EL kui ÜRO-tasandi standarditega. Näiteks rohepöördega kaasneb uute taksonoomiate (uued valdkonnad, klassifikaatorid jms) väljatöötamine, mis tähendab meie jaoks kõrgeid ja kalleid standardeid. Toimub robotite vms lisamine kaupade nimekirja ja uute ettevõtete tüpoloogia kasutuselevõtmine ka riiklikus statistikas (startupid jms). Uute tehnoloogiate kasutamine andmeteaduses. Mitmed ettevõtted on sunnitud kohanduma Aasia riikide uute lahendustega hariduse ja meditsiini valdkonnas.

Kuna ettevõtluskeskkond on halb, sunnib see kasutama JOKK-skeeme, kus teatud majandussuhted ja investeeringud on küll juriidiliselt korrektsed kuid samas eetiliselt küsitavad. Näiteks osa Hiina investeeringutest võib leida tee Eestisse läbi kolmandate riikide (nt Küpros või Luksemburg). See seab välispoliitika kujundajad pideva surve all – ühest küljest tuleb kaitsta väärtuspõhimõtteid, teisest küljest vaadatakse osadele investeerimis- ja kaubandustehingutele läbi sõrmede.

Hariduse ja kultuuri puhul rahvusvahelised kontaktid säilivad, sest antud valdkondi ei nähta nii vastuolulistena. Kultuurikonfliktide oht väheneb, kuid laialdast kultuurideüleste üksteisemõistmist ei saavutata ning nn heatahtlik neutraalsus (*benevolent neutrality*) väheneb. Kultuurikontaktid on suunatud küll oma riigi ja kultuuri tutvustamisele ja võimaldavad vastastikust sotsialiseerumist (nt Lõuna-Korea, India, Indoneesiaga), ent jäävad suhteliselt pinnapealseks.

Lääs aktsepteerib arvamusevabaduse nime all Hiina propagandat. Hiina talub mõõdukas mahus lääne survet (nt inimõiguste teemal), et kompenseerida oma haridussüsteemi puudujääke lääne ülikoolide abiga.

Mõju: Jäävad püsima teadlaste ja ülikoolide vahelised rändevõimalused Eesti ja Aasia riikide vahel, ent mahud vähenevad. Samuti võib olla keerulisem luua uusi partnerlepinguid, seda eriti riikidega, kes ei kuulu Eestiga samasse blokki. Seepärast tõuseb seni loodud lepingute ja sissetöötatud võrgustike osatähtsus, mida antud stsenaariumi korral saab kasutada, isegi kui sisuline koostöö jääb senisest pealiskaudsemaks. Muu üldine haridusalane koostöö pigem väheneb, sh vastastikuste haridusmudelite kasutamine või ülekandmine.

Eestil võib olla keeruline Aasia suunal uusi sidemeid luua, sest konkureerime kõigi teiste EL riikidega sarnaselt mõtleivate riikide tähelepanule. Kõigile osapooltele on vastastikune mõistmine ja koostöö oluline ning erinevaid Aasia riike ei saa koostööst kõrvale jätta. Seetõttu jätkub mh Aasia autoritaarsete riikide teadusspionaaž valdkondades, kus nende üliõpilastel ja teadlastel on lubatud töötada strateegiliselt oluliste andmetega. Samuti jätkub Hiina pehme jõu mõju, millega püütakse

halvenenud keskkonnas omale soodsaid tingimusi luua, kuid selle efektiivsus on tugevalt pärsitud, kuna Eesti ja teiste Lääne riikide avalikkus näeb Hiinat eelkõige vastasena.

Küberturvalisust iseloomustab tarneahela sõltuvus, mis vähendab kättesaadavate toodete valikut. Vähendatakse tarneahelate sõltuvust, kuid rahvusvahelised tarneahelad jäävad siiski oluliseks. Toimub "oma" tehnoloogiate eelistamine samameelsete riikide vahel. Samas on teiste blokkide tehnoloogiad jätkuvalt saadaval ning ühilduvad. Tehnoloogias jätkub standardiseerimine võimalikult laias kogukonnas (globaalselt), kuid esineb ka lokaalseid või blokipõhiseid lähenemisi julgeolekule olulistest valdkondades. Küberruumiga seotud rahvusvahelise õiguse küsimuste osas konsensust ei saavutata ning tugevnevad konkureerivad lähenemised regioonide või samameelsete riikide gruppide vahel.

Mõju: Eesti teeb tihedat koostööd liitlastega EL-is ja NATO-s tarneahelate ning standardiseerimise valdkonnas. Küberruumiga seotud rahvusvahelise õiguse küsimuste osas on arengud aeglased ning rahvusvahelistes võrgustikes on riikidevaheline koostöö konarlik. Koostöö jätkamine ASEAN-iga on Eesti jaoks väga oluline, et toetada piirkonnas toimuvaid küberturvalisusega seotud arenguid väärtuspõhiselt. Küberründeoperatsioone kasutatakse väljaspool sõjalisi konflikte harva, kuid pidevalt jätkub luuretegevus.

Kliimamuutused suurenevad ja põhjustavad Aasias migratsioonilaine ohutumatele aladele. See trend süveneb järgnevatel aastakümnetel. EL-il, Ameerika Ühendriikidel ja Aasia riikidel on raske ühiseid Pariisi leppega kokkulepituid kliimaga seotud eesmärke täita, sest tekivad eraldi blokid. Kuna regionaliseerumine süveneb, loovad riigid omaette standardid kliimaküsimuste käsitlemiseks ja vastutustundliku äri põhimõtted (ESG) ei too tõelist muutust globaalsetes ärimudelites. Rohelist finantseerimist viib läbi riigisektor ning suurem osa riikidest ei saavuta oma kliima neutraalsuse eesmärke.

Energiatehnoloogiate osas võib tekkida omamoodi külm sõda, kus iga blokk demonstreerib oma saavutusi neid teistega jagamata. Rahvusvaheline kaubandus on takistatud, kuna ei suudeta kokku leppida regulatiivsetes detailides (näiteks heitmekaubanduse või intellektuaalomandi kaitse osas), kuigi poliitilised kokkulepped on paberil olemas. Paljude Aasia riikide teadmus tehnoloogiate arenduses jääb Euroopast maha. 2030. aastaks on Euroopas ja Aasias välja kujunenud erinevad salvestustehnoloogiad. Energiatoodang EL-is muutub kallimaks kui Aasias, sest seal kasutatakse soodsamaid tehnoloogiad, mis ei ole alati keskkonnasõbralikud. Samas jääb ka rohepöördeks vajalike metallide ja mineraalide tootmine kontsentreerituks Aasia riikidesse. Taastuvenergia kasv on aeglane. Fossiilkütuste kasutamine energiatootmisel on endiselt väga levinud, tuumaenergiat nähakse nõ võitva tehnoloogiana.

Mõju: Kliima küsimustes sõltub Eesti EL-i poliitikast. Teadus- ja ettevõtluskoostöö Aasia riikidega on väga piiratud, Eesti põhiturg on Euroopa Liidus. EL ja riigisektori eestvedamisel investeeritakse rohkem süsinikupüüdmise ja tuumaenergia arengusse. Eesti võimalused on nendes valdkondades nišilahenduste väljatöötamises.

Selles stsenaariumis on suur risk sattuda stsenaariumisse "Kokkupõrge", kus konflikti allikaks on ennekõike soov suhtelist positsiooni kindlustada sõjalisi või poolsõjalisi lahendusi kasutades – seda ennekõike Hiina puhul.

Kokkupõrge

“Kokkupõrke” stsenaariumit iseloomustab halb keskkond ning väärtuspõhine vastandumine. Ressursside piiratus ja halb olukord maailmamajanduses viib üha enam suhtelise positsiooni rõhutamisele teiste riikidega võrreldes. Julgeolekualane kokkupõrge tekib siis, kui vajadus ennast kehtestada ületab kõik huvid teha koostööd (majanduslikku, kultuurilist, hariduslikku, poliitilist).

Tugevalt domineerib julgeoleku paradigma: tekivad liitlaste ja vaenlaste leerid, blokivälise osapooltega koostöö väheneb, suureneb konflikti oht. Konfliktid ei pruugi väljenduda otseses sõjalises tegevuses, vaid kaudselt. Majanduse, kliima, kultuuri ja tehnoloogia teemad on allutatud julgeolekueesmärkidele. Hiina ja Hiina liitlased eralduvad muust maailmast ja mittemõistmine süveneb. Ajalooliselt on sarnaseid jooni kohatud Korea ja Vietnami sõja ajal. Tekib nn kolmandate riikide sfäär (mitte ühtne blokk), kuhu kuuluvad riigid, kelle huvides ei ole liituda ei Lääne riikide ega Hiina blokiga. Suhted nende riikidega ei kujune selgepiirilisi põhimõtteid järgides. Antud stsenaariumisse sisenemist ei saa autorite sõnul välistada.

Poliitika ja julgeoleku valdkonnas on antud stsenaariumis partnerlussuhted (poliitilised, majanduslikud) Aasia riikidega ettevaatlikud, kuna julgeolekukeskkond välistab laiaulatusliku koostöö. Sagenevad nii suuremad kui ka väikesed kokkupõrked, varisõjad (*proxy wars*), majandussõjad kui ka erinevad hübriidsõdade ilmingud. Ameerika Ühendriigid suunavad tähelepanu muult maailmalt Aasiale. Olulist rolli võivad mängida ka senikasutatud veeteede sulgemine või ümbersuunamine, näiteks Vaiksel ookeanil. Võimalik on uute sõjaväebaaside teke ja tugipunktide hõivamine. Hiina muutub agressiivsemaks ja lokaalne sõda Taiwaniga on reaalne võimalus. Erinevad Aasia riigid on sunnitud „pooli“ valima. Kasvab tõenäosus võimalikuks militariseerumiseks.

Valitseb üleüldine ebaturvalisuse (etteennustamatuse) õhkkond, sest määramatus on suur. Rahvusvahelised organisatsioonid on võimetud kokkulepetest kinnipidamist tagama, sest suurriikidel pole tahet seda toetada. Kui koostööd pole võimalik teha, kannatavad kõik osapooled, mistõttu pole see kellegi huvides.

Mõju: Eesti jaoks kõige olulisem oma partnerite huvide toetamine ja liitlaste otsimine. Kuivõrd Ameerika Ühendriikide tähelepanu liigub enam Aasiale, tuleb teha rohkem tööd NATO kohalolu ja ressursside tagamiseks Euroopas.

EL-i liikmesriikide tähtsus Eesti jaoks kasvab mittesõjalistes valdkondades, aga oht on, et koos erinevate valdkondade (re)natsionaliseerumisega ei suudeta EL-is koostööd teha – iga riik seisab rohkem oma huvide eest, mis viib suurema konkurentsini. (Näiteks võib siin tuua hiljutised arengud Leedu-Taiwani suhetes, kus EL on küll asunud Leedut toetama, ent mitte kõik EL liikmesriigid ei ole hetkel valmis toetama sama selget seisukohta ja riskima oma ettevõtete läbilöögivõimega Hiina turul.)

Samas ei saa selles stsenaariumis välistada ka vastupidiseid arenguid, et suurenenud julgeolekuoht võiks viia suuremale koostööle sarnaselt maailma nägevate riikide vahel. Kuna muud valdkonnad alluvad siin nn kõrgele poliitikale, siis võib eeldada, et muutused toimuvad läbivalt mitmetes sektorites, sh majandus ja innovatsioon, teadusarendus, kaubandus, jt.

Inimõiguste ja õigusriigi küsimused on pigem siseriiklik mure. Toimub inimõiguste "natsionaliseerimine". Stsenaarium sarnaneb enne II maailmasõda valitsenud olukorraga, kus inimene on pigem rahvusvahelise õiguse objekt, mitte subjekt. Inimõiguste ja õigusriigi küsimustes on riikide ja piirkondade vahel suured lahknevused, mis omakorda süvendavad konflikti. Teatud rahvusvahelised konventsioonid lakkavad toimimast. Autoritaarsed riigid rikuvad inimõigusi ja õigusriigi põhimõtteid ilma igasuguse rahvusvahelise reaktsioonita. Inimõigusi kasutatakse välispoliitilistel eesmärkidel ettekäändena teiste riikide siseasjadesse sekkumiseks.

Mõju: Inimõiguste ja õigusriigiga seotud teemade puhul ei pruugi antud stsenaarium mõjutada inimõiguste ja õigusriigi olukorda Eestis, samas ei saa seda ka välistada. Eestile on kasulik jääda kindlaks inimõiguste ja õigusriigi põhimõtetele (väikeriigi n-õ tuumapomm on rahvusvaheline õigus) ning leida liitlasi regionaalsel ja globaalsel tasandil. Tuleb aktiivselt teha pragmaatilist koostööd. Samal ajal tuleks hoiduda sisepoliitiliste pingete kandumisest Eesti välispoliitikasse.

Majanduses asendub heatahtlik merkantilism proteksionismiga. Ettevõtluskeskkond ja majandussuhted on allutatud julgeolekupoliitilistele eesmärkidele. Globaalsed väärtusahelad korraldatakse ümber blokisisesteks ja ei toimi meile harjumuspärasel viisil – eesmärkon väärtusahelaid lühendada ja keskenduda sama väärtussüsteemiga riikidele. WTO-s ei suudeta uusi kokkuleppeid saavutada. Keskse tähtsuse omandab tehnoloogiline natsionalism. See vähendab väärtusahelate efektiivsust ja tehingukulud kasvavad kõikide osapoolte jaoks. Eesmärgiks on ennekõike väärtusahelate toimimine julgeoleku tagamiseks. Ameerika Ühendriigid ja Hiina kaubandussuhted halvenevad tasemeni, et Ühendriikide valitsus laiendab seni vaid piiratud tehnoloogiamahukatele toodetele kehtinud piiranguid väga laiale kaupade rühmale. Tugevdatakse tehnoloogiasirde kontrollmehhanisme.

Mõju: Eesti rahvusvahelise koostöö võimalused halvenevad, pannes meid halba positsiooni vabakaubanduse edendamiseks. Ka majandusministeeriumi huvid peavad lähtuma otseselt välisministeeriumi ja kaitseministeeriumi mängureeglitest. Sisuliselt tähendab see majandussuhete kadumist Hiina ja teiste autoritaarsete Aasia riikidega.

Hariduse ja kultuuri valdkond on suuresti tasalülitatud või julgeolekueesmärkide teenistuses. Kultuurikontaktid on piiratud julgeolekupoliitiliste vajadustega (nt ekspertide koolitamine vastasleeri tundmaõppimiseks) ning üliõpilas- ja teadlasvahetus on tundlikes valdkondades keelatud. Laiema avalikkuse jaoks võivad kultuurikontaktid ennekõike väljenduda avaliku arvamuse kujundamise eesmärkides (nt tagamaks vajalikku tuge riigi välispoliitilistele valikutele).

Mõju: Eesti ühiskondlikku debatti võib iseloomustada infosõja elementide võimaliku kasutuse tõttu umbusk erineva väärtussüsteemiga riikide suhtes. Turism ja reisimine teatud Aasia riikidesse võib olla Eesti kodanikele julgeolekukaalutlustel piiratud. Kõik see viib pikema aja jooksul kultuurilise mittemõistmise kasvuni.

Küberturvalisuse puhul kehtestatakse konkureerivad standardid. Globaalse interneti asemel tuleb „splinternet“. Küberturvalisuse taseme tõstmiseks üritatakse katkestada või miinimumini viia (IT) tarneahela sõltuvused. Keelatakse "võõra" tehnoloogia kasutamine valdkondades, kus see on võimalik. Riigid kasutavad oma eesmärkide saavutamiseks

küberründeoperatsioone (sh "rahuajal"). Küberruumi konfliktid hõlmavad üha enam ka kosmost, kuna satelliitide kaudu interneti kasutamine läheb ühest küljest odavamaks ja kiiremaks, kuid teisest küljest on selle kasutamist keeruline kontrollida kui satelliidid on mõne teise riigi (ettevõtte) omad (nt Starlink).

Mõju: Küberturvalisuse ja -ruumi mõttes ei ole geograafiline distant eriti oluline, mistõttu võib "Kokkupõrke" stsenaariumis eeldada mh Eesti vastu suunatud küberoperatsioonide intensiivsuse kasvu, eriti kui Eesti, EL või NATO on aluskonfliktiga kuidagi seotud. Eesti ei pruugi seejuures olla eesmärk iseeneses, vaid sobiv sihtmärk EL või NATO mõjutamiseks.

Küberrünne on võrreldes muude sõjaliste vahenditega suhteliselt odav ja kiire viis vastase mõjutamiseks ning pakub omistamise keerukuse tõttu ka võimaluse selle eest vastutust mitte võtta või viia see läbi nõ vale-lipu operatsioonina. Senise praktika järgi on näha, et küberründeoperatsioone saab läbi viia nii enne relvastatud konflikti (kus enamik ründeid jääb relvastatud ründe künnisele alla) kui ka konflikti ajal. Kuna küberründeoperatsioonid ei pruugi olla sihitud sõjaliste (või riiklike) sihtmärkide vastu, siin on lisaks sõjalise küberkaitse võimele väga oluline ka kogu riigi elutähtsaid teenuseid kattev küberturvalisuse võime ning efektiivne koostöö samameelsete riikide küberturvalisuse kogukondadega. Samuti on oluline koostöö erasektori ning sidusrühmadega.

Küberruumiga seotud rahvusvahelise õiguse küsimuste osas koostöö globaalsel tasandil katkeb, kuid jätkub samameelsete riikide vahel ning piiratud liikmeskonnaga rahvusvahelistes organisatsioonides. Erinevad riikide blokid leiavad õigustusi küberoperatsioonide läbiviimiseks tõlgendades rahvusvaheliste õiguse norme neile sobival viisil ning ignoreerides varasemalt sõlmitud kokkuleppeid. Eesti jaoks on oluline ASEAN-i väärtuspõhine toetamine ning koostöö jätkumine.

Kliimaküsimustes ei järgita Pariisi kliimakokkulepet ega suudeta jõuda ühiste kokkulepeteni, ning iga blokk tegutseb eraldi. See tähendab kliimamuutuste süvenemist. Ülemaailmseks prioriteediks saab kliimamuutustega kohandumine. Kliimakatastroofid kerkivad esile üle maailma, kuid rohkem Aasias kui Euroopas. See toob kaasa suured migratsioonilained. Suurem osa riikidest ei saavuta oma kliimanetraalsuse eesmärke. Rohelist finantseerimist viib piiratud mahus läbi riigisektor, vastutustundliku äri põhimõtteid (ESG) jälgitakse suusõnaliselt. Loobutakse riikide vahelisest heitmekaubandusest ja tekivad erinevate maksumääradega CO2 maksusüsteemid. Riigid toetavad energiatõhususe investeeringute toetamise kaudu tööhõivet. Kuna kaubandusvood vähenevad, takerdub majanduskasv nii Aasias kui ka Euroopas.

Puhaste tehnoloogiate areng Eestis toimub ainult EL-i tehnoloogiate põhjal, mis teeb energeetikat EL-i kallimaks, kuna Euroopas pole piisavalt vajalikke maavarasid. Rohepöördeks vajalikke maavarasid (nt metalle) soetatakse peamiselt kaubanduspiiranguid rakendanud Aasia riikidest. Maavarade taaskasutus muutub üha suuremaks prioriteediks. EL-is ja Aasias on elektriturg killustunud ja ei toimi efektiivselt. Fossiilkütuste kasutamise energiatootmisel on endiselt väga levinud ja taastuvenergia kasv on üsna aeglane. EL panustab tööstuse tagasitoomisele ning töökohtade loomisele.

Mõju: Kliima teemadel on teadus- ja ettevõtluskoostöö Aasia riikidega, kes pole partnerid, pea olematu. Peamine kliima arenguid tagant tõukav motivatsioon on demonstreerida oma paremust. Tuumatehnoloogia areng muutub poliitiliseks

prioriteediks seoses võidurelvastumisega (antud tehnoloogiat saab kasutada energiatootmises), seetõttu on Eesti võimalused ses kontekstis väga piiratud. Samal ajal on tuumatehnoloogia julgeolekuoht, sest tehnoloogia olemasolu korral püsib ka selle relvana kasutamise oht. Eesti võimalused erinevate tehnoloogiate arenduses on seotud Euroopa riikidega. Energiatõhususe tase on heal tasemel, tööhõive sel alal on väga kõrge.

See stsenaarium toimub halvas keskkonnas kus ei suudeta tunnustada üksteise väärtusräume. Halva keskkonnani võivad olla viinud nii majanduslikud probleemid, kliimamuutused kui ka ootamatud globaalsed katastroofid.

Stsenaariumite-ülelised soovitused ja ettepanekud

Olenemata sellest, millisele stsenaariumile tulevik enim sarnaneb, toome järgnevalt välja suunised, millest Eesti suhtluses Aasia riikidega võiks lähtuda.

Täpsemalt soovitame:

- Sõnastada selgemalt väärtused ja eesmärgid, millest Aasia-suunalist koostööd koordineerivad ministriumid (eesotsas Välisministeerium ning Majandus- ja Kommunikatsiooniministeerium) ning regioonis töötavad ettevõtted ja ülikoolid saaksid lähtuda;

Ühised arusaamad toetavad otsuste tegemist riigisiselt, aga ka Eesti seisukohtade esindamist ja kaitsmist rahvusvahelistes organisatsioonides, mille roll on oluline igas väljatoodud stsenaariumis. Samuti annavad selgelt sõnastatud väärtused ja eesmärgid kindluse, et Eesti koostöö Aasia riikidega ei kahjusta meie strateegilisi liitlasi.

- Jätkata koostööd oma liitlastega ja aktiivselt kujundada EL-i poliitikat, et meie väärtusi kandvad - eelkõige inimõiguste ja õigusriigiga seotud - institutsioonid püsiks;

EL-i tasandil on tähtis kaasa rääkida EL-i strateegilistes plaanides ja koostöös Aasia suunal (nt *EU Regional Multi-annual Indicative Programme Asia and the Pacific 2021-2027*). Eestile on olulised mitmed inimõiguste teemad, millega EL soovib Aasias tegeleda (sh migratsioon, inimkaubandus, võrdsus, tööõigused).

- Luua koos ettevõtluse esindusorganisatsioonidega ülevaade nendest väärtusahelatest, milles on Eestil kriitiline sõltuvus Hiinast, et valmistada ette tegevuskava meie *China Plus One* strateegia elluviimiseks;
- Toetada läbi EAS-i ja Kredexi ühendasutuse ning Välisministeeriumi esindajate Eesti ettevõtete rahvusvahelistumist Aasia riikidesse, kellega Eestil on samad väärtushinnangud (*likeminded countries*);
- Toetada ettevõtjate teadlikkuse tõstmist võimalike ohtude kohta, mis kaasnevad erinevas väärtusruumis tegutsevate ettevõtetega koostööd tehes. Samuti on ettevõtetel vaja abi nišside leidmisel, mis võimaldaks pakkuda Eesti teenuseid ja tooteid Aasia turgudele.
- Koordineerida infovahetust avaliku sektori ja ettevõtete vahel, et tutvustada erinevaid võimalusi Aasia turgudele sisenemiseks. Mh teavitada Eesti ettevõtjaid EL-i Aasia suunaliste teadus- ja arendusprogrammide olemasolust.
- Alustada koostöös Eesti idufirmade ja nende ettevõtlusorganisatsioonidega programmi, mis tutvustab Eestit kui *start-up* investeeringute võimalikku sihtriiki Jaapani, Singapuri, Korea, Taiwani tehnoloogiainvestoritele;
- Kaaluda Aasias ERR-i korrespondendi koha loomist, et suurendada teadlikkust Aasia riikidest ja edastada Eestile olulisi uudiseid kohapealt;

- Tihendada kultuuri- ja haridusalast koostööd, et senised laiapõhjalised kontaktid meile oluliste Aasia riikidega säiliks;

Ei ole sugugi kindel, et meiega sarnaselt mõtlevad Ida-Aasia riigid (Lõuna-Korea ja Jaapan) ei muuda oma strateegilist positsiooni ja ei liigu ajapikku Hiinale lähemale. Lisaks diplomaatilistele ja sõjalis-poliitilistele kontaktidele on mõistlik arendada tihedaid kontakte ka teistes ühiskonna valdkondades, mis säilitaksid väärtuste sarnasuse pikema aja jooksul. See soovitus on eriti oluline riikide puhul (nt India), mille kuulumine Lääne riikide leeri ei ole selge.

- Toetada Eesti ülikoole Aasia suunalise teadus- ja õppetööalaste võimekuste arendamisel pöörates erilist tähelepanu India, Hiina, Jaapani ja Korea suunale;
- Analüüsida koostöövõimalusi ASEAN-iga, sh kaaluda koostööd küberkaitsevõimekuse, küberruumide, küberruumis riikide vastutustundliku käitumise ja rahvusvahelise õiguse tõlgendamise alal (*cyber capacity building*).
- Tugevdada kahepoolseid arutelusid riikidega, mille seisukohad on küberturvalisust puudutavates küsimustes selgelt määratlemata või vahelduvad (nn *swing states*).

Arvestades Eesti piiratud ressursse on mõistlik keskenduda meile olulistes küsimustes ebamäärase seisukohaga riikidele, et võimalusel veenda neid toetama Eesti ja EL-i positsioone.

- Keskenduda Eesti küberturvalisuses elutähtsate teenuste vastupidavusele (*resilience*), et tagada nende töö ja/või kiire taastumine ka küberründeoperatsioonide korral.

Küberründeoperatsioonide puhul ei saa Eesti julgeolekupoliitiliselt arvestada heidutuse, piisava eelhoiatuse ega riikidevahelise distantsiga, mistõttu tuleb panustada pidevale valmisolekule ning kiirele reageerimisvõimele.

- Pöörata lisatähelepanu Aasiast lähtuvate küberluureoperatsioonide avastamisele;

Kui Eesti muutub Aasia suunal aktiivsemaks, võib see kaasa tuua osade Aasia riikide luureasutuste kõrgendatud huvi Eesti vastu. Arvestades geograafilist distantsi ning keelebarjääri on küberluure tõenäoliselt üks efektiivsemaid viise Eesti kohta informatsiooni kogumiseks.

- Kliimamuutuste kontekstis on oluline leida (läbi teadus- ja arendustöö) nii kliima kui ka energeetika valdkonnas lahendusi, mis sobivad Aasia riikidele ja aitavad nende probleeme lahendada;

Selline lähenemine aitab kaasata Aasia riike positiivsete lahenduste otsimisse ning tugevdaks ka Eesti kuvandit valdkonna eestvedajana.

- Töötada välja kliimateadlikud nišitooted, mida saaksime eksportida riikidesse, kellel on nende järgi vajadus (nt kaugkütte lahendused);

See võimaldab pakkuda lahendusi mõnede Aasia riikide spetsiifilistele probleemidele ning arendada ka majanduskoostööd.

- Luua ülevaade oluliste tehnoloogiate standardiseerimise protsessidest, hoolimata sellest, kas nende protsesside raskuskese on meie jaoks globaalsel või EL-i tasemel;

Arvestades Eesti infotehnoloogilisi võimeid ja nendega seotud sõltuvusi, on riigil huvi olla meie jaoks oluliste tehnoloogiate standardiseerimisse võimalikult varakult kaasatud.

Stsenaariumite-kesksed soovitused ja ettepanekud

Raporti koostajad näevad, et kõige tõenäolisemad stsenaariumid on "Eraldumine", seejärel, "Kohandumine" ja "Kokkupõrge". Sel põhjusel tuginevad soovitusi ja ettepanekuid just neile stsenaariumitele.

Koostöö

Koostöö stsenaariumile on omane soodne keskkond ja huvidest lähtuv koostöö. Viimane lähtub ennekõike materiaalistest huvidest, mille alus on Ameerika Ühendriikide ülemvõim maailmas. Väärtussüsteemide täielik mitteühildumine ei sega majanduslikust arengust innustatud tegevusi.

Selle stsenaariumi jõustumise korral soovitame:

- Inimõiguste ja õigusriigi teemadel peaks Eesti iseseisvalt ja läbi EL-i arendama (nt võimalike *twinningu* sarnaste projektide raames) õigusalast koostööd teistes strateegilistes valdkondades huvipakkuvate riikidega;
- Kliimaküsimustes rõhku panna ülemaailmse koostööraamistiku arendamisele (Pariisi kliimakokkuleppe edasiarendamise vormis) ning koostöö tugevdamisele nii teadusasutuste kui ka ettevõtete vahel maksimeerimaks majanduskoostöö võimalusi Aasia riikidega.

Eraldumine

"Eraldumise" stsenaariumit iseloomustab soodne keskkond, mis ei sunni ka väärtuste lahknevuse korral koostööd tegema. Ümbritsev keskkond on piisavalt hea, et võimaldada riikidel ja piirkondadel iseseisvalt hakkama saada, eirata või valida koostööpartnereid nende väärtuste ja huvidest järgi. "Eraldumist" saab iseloomustada ka kui väärtuspõhist kapseldumist.

Sellest lähtuvalt soovitame:

- **Hoida ja toetada regionaalsete liitude nagu EL ja NATO positsiooni ja tugevust;**
Eestilt nõuab see katkematut panust, et antud liitudele läheks hästi. Tuleviku koostööd toetab kindlasti Aasias oluliste liitudega koostöö suurendamine ja aktiivne panustamine Aasia-suunaliste strateegiliste dokumentide koostamisse (näiteks ASEAN-i suunaline strateegia).
- **Säilitada väärtuspõhisusest lähtumine poliitikaloomes, inimõiguste ja õigusriigi küsimustes, sest need põhimõtted ja rahvusvahelised kokkulepped on väikeriigi parim viis mõjutada rahvusvahelist olukorda;**
Neis küsimustes, kus Eesti ja meie Aasia partnerite väärtussüsteemid erinevad, ei ole soovitatav iseseisvalt (ilma liitlasteta) Aasia riikide inimõiguste kaitsesse ja

õigusriigi küsimustesse sekkuda. Eesti mõjuvõim on üksinda liiga väike, et saavutada edu.

Neis küsimustes, kus Eesti ja meie Aasia partnerite arusaam inimõigustest ja õigusriigist sarnanevad ega ole poliitiliselt tundlikud (nt naiste ja laste õigused, sh relvakonfliktides, inimkaubandus), peaks Eesti sõnastama kindlad teemad, millega Aasias tegeletakse ja suunama ressursse nende teemadega tegelemiseks.

- Selgitada Aasia ühiskondadele, kellega meie väärtussüsteem ei ühti, et Eesti on vaba ühiskond, kus võib ette tulla ühe või teise autoritaarse riigi kriitikat;
- Leppida Eesti ametkonnas kokku konkreetsed väärtuspõhimõtetest lähtuvad kriteeriumid, mille alusel majandus- ja kaubandussuhted toimimavad. Sh leppida kokku põhimõttes, et erandeid tehakse ainult väga oluliste tegevuste puhul;
- Suurendada partnerite hulka ja tugevdada senist kahepoolset majanduslikku ja poliitilist koostööd nende Aasia riikidega, mis on meiega sarnases väärtusruumis või mõjusfääris;

Mh suurendada Eesti esindatust Jaapanis, Koreas ja Singapuris, et oleks võimalik luua rohkem poliitilisi, kultuurilisi ja majanduslikke kontakte. Võimukeskuste tekkimise korral toetab tugevate partnerite olemasolu Eestiga arvestamist;

- Osaleda aktiivselt EL-i tasandil elektrooniliste kiipide alase strateegilise sõltumatuse programmi kujundamisel ja elluviimisel
- Algatada koostööprogramm Eesti Teadusagentuuri ja Jaapani, Lõuna-Korea, Singapuri, Taiwani teadusagentuuride vahel ergutamaks teaduskoostööd nende riikide ja Eesti teadusülikoolide vahel.
- Hoida küberturvalisusega seotud küsimustes sama kurssi, mis seni. St jätkata koostööd oma liitlastega, olla aktiivne rahvusvahelistes võrgustikes ning osaleda EL-i poliitilistes protsessides;

Oluline on olla usaldusväärne ja konstruktiivne partner, sest see aitab kaasa info kiiremale liikumisele ning toetuse saamisele kriisisituatsioonides.

- Keskenduda küberturvalisuses konkureerivate blokkide või riikide küberluure operatsioonidele, sh tehes tihedamat koostööd nii EL-i, NATO kui ka Aasias olevate samameelsete riikide küberturvalisuse kogukondadega;
- Identifitseerida ja prioritseerida Eesti jaoks olulised tehnoloogiad ning määratleda organisatsioonid/formaadid, kus nende tehnoloogiate standardiseerimisel kaasa rääkida;

Tõenäoliselt tõuseb Eesti jaoks EL-i ning langeb ITU ja teiste globaalsete formaatide olulisus, millega kaasneb ekspertide ressursi ümberpaigutamise vajadus. Globaalse tasandi diskussioonidesse on eeldatavalt mõistlik panustada EL-i kaudu.

- Vaadata üle ja maandada võimalikud tehnoloogilised sõltuvused konkureerivate blokkide võrgusegmentidest või toodetest, mis n-ö splinterneti tekkimine endaga võib kaasa tuua;

- Kliimaküsimustes jätkata laiapõhjalist poliitilist koostööd. Taastuenergia lahenduste osas teha tihedat majanduskoostööd seadmeid tarnivate riikidega. Selliselt on võimalik mõjutada Aasia riike teemaga tegelema ning saada sellest koostööst ka majanduslikku kasu.

Kohandumine

Praktikas tähendab kohandumine ühise eesmärgi nimel väärtuskonfliktidest möödavaatamist, nende mitte väljatoomist või erinevuste teadlikku aktsepteerimist, et pragmaatiline koostöö saaks toimuda.

Selle stsenaariumi korral soovitame:

- Valida ühiskondlikult, millistes teemades, milliste Aasia riikidega ja millistes platvormides suhelda. Sh kas proovida suhelda ka väljaspoole suuremaid institutsioone või mitte;

Näeme, et oluline on kindlasti rääkida kaasa migratsiooniga seonduvatel teemadel, sest tõenäoliselt toimub ebasoodsas keskkonnas Eestisse nii sisse kui ka väljaränne.

- Otsustada, millistes inimõigusi ja õigusriiki puudutavates EL-i ja globaalsetes foorumites kaasa rääkida;

Oluline on hoida üleval teemat inimõiguste kaitse ulatusest ja piirangute proportsionaalsusest, mis paratamatult satuvad ebasoodsas keskkonnas ja ressursinappuse korral löögi alla.

- Eesti peaks edendama autoritaarsete Aasia riikidega suhtlemiseks mõeldud sõnavara, mis võimaldaks põhjendada laiapindset inimõiguste kaitset. See lubaks Hiinale ja teistele sarnastele riikidele põhjendada, et kodanike- ja poliitiliste õiguste kaitse on vajalik eluliselt tähtsate õiguste kaitseks;
- Kaardistada ettevõtete jaoks vajalikke ettevõtteid ja riike ning luua nendega sidemeid nii Euroopas kui ka Aasias, et koostöö toimuks ka blokistumise korral;
- Analüüsida, mis on valdkonnad, kus kohanemine Aasia standardite ja tehnoloogiatega on paratamatu, olgu tegemist meditsiini või haridustehnoloogia vahenditega. Samuti soovitame kaardistada, mis on need valdkonnad, kus on vaja kindlasti Euroopa või Eesti standarditega vahendeid;
- Kaardistada Eesti tehnoloogilised sõltuvused väljaspool EL-i, NATO-t ja samameelsete riikide kogukonda Aasias;
- Leida EL-i tasemel ühtne lähenemine tarneahelate kindlustamiseks;
- Kuna Aasia autoritaarsetel riikidel säilib ligipääs Eesti ülikoolidele, sõnastada selgelt, millistes (julgeolekut puudutavates) valdkondades jätkatakse koostööd Hiina ja teiste autoritaarsete riikidega. Vajadusel tuleb olulisemad magistri- ja doktoriõppe õppekavad nendest riikidest pärit tudengitele sulgeda;
- Suurendada Eesti ühiskonna Hiina-teadlikkust, et tasakaalustada Hiina pehme jõu mõju ja vähendada spionaaži ohtu. Mh laiendada ülikoolides Aasia/Hiina õpet;

suunata eesti üliõpilasi Aiasse/Hiina õppima, et parandada Eesti ühiskonna oskust neist ühiskondadest mõelda (nn *China literacy*);

- Jätkata koostööd oma liitlastega, olla aktiivne rahvusvahelistes võrgustikes ning EL-i poliitilistes protsessides. Eesti peaks rõhutama “küberdialoogidele”, mis aitaksid edasi arendada küberturvalisust puudutavat koostööd samameelsete riikidega.
- Seista rahvusvahelistes organisatsioonides (nt EL) roheleppe täitmise eest;
- Olla kompromissialdis ja valmis lahendama konkreetseid kaasuseid, kus ettevõtluskeskkonnas kasutatakse väärtuspõhiste piirangute ületamiseks nn JOKK-skeeme;
- Tugevdada kliimaküsimustes ettevõtlus ja teaduskoostööd valitud Aasia riikidega nišitoodete ja -teenuste arendamisel kasutades ära väheseid võimalusi koostööks;

Kokkupõrge

“Kokkupõrke” stsenaariumit iseloomustab halb keskkond ning väärtuspõhine vastandumine. Ressursside piiratus ja halb olukord maailmamajanduses viib selleni, et üha enam rõhutatakse suhtelist positsiooni teiste riikidega võrreldes. Julgeolekualane kokkupõrge tekib siis, kui vajadus ennast kehtestada ületab kõik huvid teha koostööd (majanduslikku, kultuurilist, hariduslikku, poliitilist).

Sellest lähtuvalt näeme, et:

- Majanduses tuleb väärtusahelad ümber korraldada ning keskenduda koostööle peamiste liitlastega, lähtudes peamiselt julgeolukukaalutlustest mitte efektiivsusest.
- Tuleb tagada varustuskindlus esmatarbe ja strateegiliste kaupade osas.
- Ettevõtluskeskkonnas tuleb hoolega jälgida välisinvesteeringute päritolu ning piirata otseselt või kaudselt ebasoovitavatest riikidest pärit investeeringuid.
- Ettevõtjaid ja teisi osapooli tuleb pidevalt teavitada võimalikest julgeoleku riskidest, mis võivad kaasneda majandustehingutega.
- Eestis tuleks suurendada energiatõhususe investeeringuid loomaks tööhõivet ning vähendamaks kliimamõjusid. Tegeleda tuleb kliima- ja kokkupõrgetega seotud migratsiooni teemadega;

Kliimaküsimustes toimub pigem tagasimineku, Pariisi kliimakokkulepet ei järgita, tehnoloogiasuure on takistatud.

Jätku-uuringute ettepanekud

- Viia läbi alusuuring kaardistamiseks samade väärtushinnangutega riikidesse Eesti ettevõtete ekspordivõimalusi ja - vajadusi ning Eesti väärtuspakkumusi;
- Uurida, kuidas luua konstruktiivne inimõiguste-alane dialoog (millistel teemadel ja milliste institutsioonide kaudu) Aasia riikidega, kelle väärtussüsteem on meist erinev (nt Hiina);
- Kaardistada ettevõtluse esindusorganisatsioonidega väärtusahelatest, milles on Eestil kriitiline sõltuvus Hiinast, et valmistada ette tegevuskava meie *China Plus One* strateegia elluviimiseks;
- Analüüsida ohtusid, millega ettevõtjad võivad silmitsi seista Eestist erinevas väärtusruumis tegutsevate ettevõtetega koostööd tehes. Luua ennetus- ja tõkestusteekonnad konfliktide vältimiseks või lahendamiseks;
- Kaardistada avaliku ja erasektori vajadusi analüüsima Eesti ülikoolide Aasia suunalise teadus- ja õppetööaalse võimekuse arendamise vajadusi ja võimalusi;
- Analüüsida riike, mille seisukohad on küberturvalisust puudutavates küsimustes selgelt määratlemata või vahelduvad ning kategoriseerida koostöövõimalusi ja -viise, sh koostööd ASEAN-iga;
- Kaardistada viise, kelle poolt ja kuidas võib Eesti sattuda Aasia riikide küberluureoperatsioonide sihtmärgiks. Sh luua lahendusi võimalike rünnakute ennetamiseks ja neile vastamiseks;
- Töötada välja kliimateadlikud nišitooted, mida saaksime eksportida riikidesse, kellel on nende järgi vajadus, nt kaugkütte lahendused;
- Kaardistada oluliste tehnoloogiate standardiseerimise protsesse, et olla tehnoloogiate standardiseerimisse võimalikult varakult kaasatud;
- Analüüsida ja mängida läbi töötubade formaadis stsenaariume Aasia regioonis riigiti, et mõista täpsemalt kindlas stsenaariumis toimuvat ja selle mõju ning tõenäosust valdkonnale konkreetses kontekstis. Nt, mida tähendab eraldumine Eesti ja Hiina majanduslikele suhetele;

Kokkuvõte

“Eesti ja Aasia tulevikusuhete raportis” analüüsitakse arenguid, mis võivad mõjutada Eestit ja Eesti koostööd ning suhteid Aasia riikidega perioodil 2022–2030. Raportis antakse ülevaade võimalikest tulevikkudest, et kergendada otsustajate valikute tegemist, olgu nendeks ametnikud, poliitikud, ettevõtjad. Uurimisprojekti käigus loodi neli stsenaariumit: “Koostöö”, “Eraldumine”, “Kohandumine” ja “Kokkupõrge”. Stsenaariumite erinevused lähtuvad kahest peamisest määramatusest: milliseks kujuneb majanduslik, poliitiline ja looduskeskkond ning kas suudetakse teha koostööd hoolimata väärtuste erinevustest.

“Koostöö” stsenaariumile on omane soodne keskkond ja huvidest lähtuv koostöö. Viimane lähtub ennekõike materiaalistest huvidest, mille alus on Ameerika Ühendriikide ülemvõim maailmas. Väärtussüsteemide täielik mitteühildumine ei sega majanduslikust arengust innustatud tegevusi. “Eraldumise” stsenaariumit iseloomustab soodne keskkond, mis ei sunni ka väärtuste lahknevuse korral koostööd tegema. Ümbritsev keskkond on piisavalt hea, et võimaldada riikidel ja piirkondadel iseseisvalt hakkama saada, eirata või valida koostööpartnereid nende väärtuste ja huvide järgi. Eraldumist saab iseloomustada ka kui väärtuspõhist kapseldumist. “Kohandumise” stsenaariumit iseloomustab ebasoodne keskkond ning huvipõhine koostöö. Selleks, et saada keerulistes oludes hakkama, peavad osapooled üksteisega kohanduma. Koostöö eelduseks on leppimine väärtussüsteemide lahknevusega. Praktikas tähendab see ühise eesmärgi nimel väärtuskonfliktidest möödavaatamist, nende mitte väljatoomist või erinevuste teadlikku aktsepteerimist, et pragmaatiline koostöö saaks toimuda. “Kokkupõrke” stsenaariumit iseloomustab halb keskkond ning väärtuspõhine vastandumine. Ressursside piiratus ja halb olukord maailmamajanduses viib üha enam suhtelise positsiooni rõhutamisele teiste riikidega võrreldes. Julgeolekualane kokkupõrge tekib siis, kui vajadus ennast kehtestada ületab kõik huvid teha koostööd (majanduslikku, kultuurilist, hariduslikku, poliitilist).

Autorite hinnangul on kõige tõenäolisemad stsenaariumid a) “Eraldumine”, mis toob kaasa sarnaste väärtushinnangutega riikide koondumise, ja b) “Kohandumine”, mis hõlmab huvipõhist koostööd erinevate riikidega, eirates väärtushinnangute erinevusi. Samaaegselt nähakse ka c) “Kokkupõrke” stsenaariumi rakendumise võimalust. Hoolimata sellest, milline stsenaarium vastab tulevikus kõige enam tegelikkusele, on mitmeid teemasid, kus Eesti ja erinevad Aasia riigid võivad või peavad koostööd tegema. Nendest olulisemad on välja toodud stsenaariumite-ülestes soovitusel ja ettepanekutes. Lisaks koostööle olulistel valdkondades on tähtis luua tugev vundament suhete arendamiseks ja toetamiseks. Seepärast tuleks sõnastada Aasia-suunalise koostöö ja partnerluse peamised põhimõtted, väärtused ja eesmärgid nii avalikus kui ka erasektoris ning määrata koordinaator, kes toetab laiemalt koostöö ettevalmistamist ja elluviimist.

Raporti koostajad näevad, et mitmete soovitusel elluviimiseks on vajalik läbi viia jätku-uuringuid, mille raames luuakse ülevaateid või analüüse ettepanekute paremaks täitmiseks tausta või täpsemate juhiste ja suuniste loomiseks. Võttes arvesse hallatava regiooni mitmetahulisust, näevad koostajad võimaliku jätkutegevusena töötubade korraldamist, kus analüüsitakse stsenaariumid ja nende mõju läbi valdkondade ja riikide kaupa. Kirjeldatud lähenemine toetab tulevikupiltide abil konkreetsete poliitikasoovitusel loomist.

Kasutatud kirjandus

Acemoglu, D. and Robinson, J.A., (2019). *The Narrow Corridor. States, Societies and the Fate of Liberty*. London: Viking.

Ahdanisa, D.S., Rothman, S.B. (2021) Revisiting international human rights treaties: comparing Asian and Western efforts to improve human rights. *SN Social Sciences* 1, Article no: 16.

Amnesty International (2020). Everything you need to know about human rights in Asia-Pacific 2020. <https://www.amnesty.org/en/location/asia-and-the-pacific/report-asia-pacific/>. (Vaadatud 21. oktoober 2021)

Aukia, Jukka (2021). China as a hybrid influencer: Non-state actors as state proxies. *Hybrid CoE Research Report 1*.

Baldwin, D., (1993). *Neo-realism and Neo-liberalism: The Contemporary Debate*. New York: Columbia University Press

Brands, H. and Beckley, M. (2021). China is a declining power – and that’s the problem. *Foreign Policy*. September 24.

Capital Economics (2021). CE Projections for US and China GDP.

Cerulus, L., (2020). Coronavirus forces Europe to Confront China dependency. Politico. March 6. Kättesaadav: <https://www.politico.eu/article/coronavirus-emboldens-europes-supply-chain-security-hawks/>

Cuervo-Cazurra, A. (2008). Better the devil you don't know: Types of corruption and FDI in transition economies. *Journal of International Management*, 14(1), 12-27.

Doktor.se (2021). Digital healthcare startup Doctor.se secures up to E29.5 million in investment from Tencent. Juuli 16. Kättesaadav: <https://doktor.se/digital-healthcare-startup-doktor-se-secures-up-to-e29-5-million-in-investment-from-tencent/>

Doyle, N. (2013). The Asean Human Rights Declaration and the Implications of Recent Southeast Asian Initiatives in Human Rights Institution-Building and Standard-Setting. *International and Comparative Law Quarterly*, 63(1), pp.67-101.

ECFR. (2020), The Meaning of systemic rivalry: Europe and China beyond the pandemic. ECFR. June 26. Kättesaadav: https://www.ecfr.eu/publications/summary/the_meaning_of_systemic_rivalry_europe_and_china_beyond_the_pandemic

Economist (2021). The Thales of economics. September 18. Print edition.

EU Regional Multi-annual Indicative Programme Asia and the Pacific 2021-2027, Kättesaadav: https://ec.europa.eu/international-partnerships/system/files/mip-2021-c2021-9251-asia-pacific-an-nex_en.pdf

European Political Strategy Centre (July 2019). Rethinking Strategic Autonomy in the Digital Age. EPSC Strategic Notes. Issue 30, Juuli 2019. Kättesaadav:

<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/889dd7b7-0cde-11ea-8c1f-01aa75ed71a1/language-en>

Euroopa Komisjon (2021). *Joint communication on the Indo-Pacific* | EEAS Website. www.eeas.europa.eu. [online] Kättesaadav: https://www.eeas.europa.eu/eeas/joint-communication-indo-pacific_en

Euroopa Komisjon (2020). *EU-China 2020 Strategic Agenda for Cooperation*. lk 9-10 – https://eeas.europa.eu/archives/docs/china/docs/eu-china_2020_strategic_agenda_en.pdf.

Euroopa Liidu Nõukogu (2021). China: Declaration by the High Representative on behalf of the European Union urging Chinese authorities to take action against malicious cyber activities undertaken from its territory. Juuni 19. Kättesaadav: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/07/19/declaration-by-the-high-representative-on-behalf-of-the-eu-urging-china-to-take-action-against-malicious-cyber-activities-undertaken-from-its-territory/>

Federal Foreign Office (2020). *Policy guidelines for the Indo-Pacific*. [online] Kättesaadav: <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/2380514/f9784f7e3b3fa1bd7c5446d274a4169e/200901-indo-pazifik-leitlinien--1--data.pdf>.

Godinez, J. R., & Liu, L. (2015). Corruption distance and FDI flows into Latin America. *International Business Review*, 24(1), 33-42.

Heyns, C. and Killander, M. (2015). Universality and the Growth of Regional Systems. In: D.S. Sheldon, ed., *The Oxford Handbook of International Human Rights Law*. Oxford: Oxford OUP, pp.670-691.

Hüpponen, M. (2021). Interview with Mikko Hüpponen. Talks with Petri. Kättesaadav: <https://www.youtube.com/watch?v=omfHKp0JlWE>

Joske, Alex. Picking flowers, making honey. *Australian Strategic Policy Institute*, Report No. 10, 2018 – <https://www.Australian Strategic Policy Institute.org.au/report/picking-flowers-making-honey>

Kajander, P. (2021). Semi-structured interview with Petri Kajander, startup entrepreneur and business artist. September 27. Conducted virtually via Teams.

Kumarasamy, D., & De, P. (2019). Promoting Foreign Direct Investment in the Indo-Pacific Region: Scope and Opportunities. *India Quarterly*, 75(4), 490-509.

Lindam, M. (2021). Semi-structured interview with Martin Lindam, CEO of Doktor.se. September 27. Conducted virtually via Teams.

Ma, W., Abkowitz, A., & Steinberg, J., (2017). Tencent Music, Spotify in Talks to Swap Stakes Ahead of Planned Listings. Kättesaadav: <https://www.wsj.com/articles/tencent-music-spotify-in-talks-to-swap-stakes-ahead-of-planned-public-listings-1512122042>.

Magnus, G. (2021). Why a China-centered future is still uncertain. *New Statesman*. August 10. Kättesaadav: <https://www.newstatesman.com/politics/2021/08/why-china-centered-future-still-uncertain>

Magnusson (2021). The Impact of New FDI Screening Rules in the Nordics and Baltics. Online seminar on August 24.

Meschi, P. X. (2009). Government corruption and foreign stakes in international joint ventures in emerging economies. *Asia Pacific Journal of Management*, 26(2), 241-261.

OHCHR | China: UN experts deeply concerned by alleged detention, forced labour of Uyghurs. (2021). Ohchr.org. Kättesaadav: <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=26957&LangID=E>

OECD (2020). OECD Foreign Direct Investment Regulatory Restrictiveness Index. Paris, France: OECD.

Osula, A.-M. (2021). *Aligning Estonian and Japanese efforts in building norms in cyberspace*. In: Rõigas, Henry; Jermalavičius, Tomas (Ed.). *So Far, Yet So Close : Japanese and Estonian Cybersecurity Policy Perspectives and Cooperation* (Ch. III, 22–29). Tallinn: International Centre for Defence and Security. (Report; May 2021).

Ott, N.; Osula, A.-M. (2019). *The rise of the regionals: how regional organisations contribute to international cyber stability negotiations at the United Nations level*. 2019 11th International Conference on Cyber Conflict: Silent Battle, CyCon : 28 May - 31 May, Tallinn, Estonia. Ed. Minárik, T.; Alatalu, S.; Biondi, S.; Signoretti, M.; Tolga, I.; Visky, G. Tallinn: CCDCOE; IEEE, 321–345. (NATO CCD COE Publications).

Preziosi, Nadir et al. *China: Challenges and Prospects from an Industrial and Innovation Powerhouse*. European Commission, 2019 – <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC116516>.

Saez, L. (2011). *The South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC). An emerging collaboration architecture*. Routledge.
Shell (2008). *Shell to Present New Energy Scenarios to 2050: Scramble and Blueprints*. [online] *Green Car Congress*. Green Car Congress. Available at: <https://www.greencarcongress.com/2008/01/shell-to-presen.html> [Accessed 6 Jun. 2022].

Scobell, A., Burke, E.J., Cooper, C.A.I., Lilly, S., Ohlandt, C.J.R., Warner, E. and Williams, J.D. (2020). *China's Grand Strategy: Trends, Trajectories, and Long-Term Competition*. [online] www.rand.org. RAND Corporation. Available at: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2798.html.

Statista. (2021). *Market distribution of photovoltaic module manufacturers based on revenue 2017*. [online] Kättesaadav: <https://www.statista.com/statistics/269812/global-market-share-of-solar-pv-module-manufacturers/>. (Vaadatud 15. oktoober. 2021)

Sundrijo, D.A. (2021). *Regionalising Global Human Rights Norms in Southeast Asia: A Lesson Learned*. In: *Regionalizing Global Human Rights Norms in Southeast Asia*. Human Rights Interventions. Palgrave Macmillan,

Tijssen, Robert; Jos Winnink. *First Effects of the New Silk Road Initiative on Research Collaboration: Macro-level Evidence from Europe* – koostanud van der Wende, Marijk; William C. Kirby, Nian Cai Liu, Simon Marginson. *China and Europe on the New Silk Road: Connecting Universities Across Eurasia*. Oxford, Oxford University Press, 2020

Transparency International (2021). *Corruption Perception Index*. Licensed under CC BY-ND 4.0 DE. Kättesaadav: https://images.transparencycdn.org/images/CPI2020_Report_EN_0802-WEB-1.pdf (Vaadatud 17. oktoober, 2021).

USCIRF Hearing: Ending Genocide - U.S. Government Genocide Determinations and Next Steps | USCIRF. (2021). www.uscirf.gov. Kättesaadav: <https://www.uscirf.gov/events/hearings/uscirf-hearing-ending-genocide-us-government-genocide-determinations-and-next-steps>. (Vaadatud 21. oktoober 2021)

van Deursen, Stijn; Henk Kummeling. *A European Compass for Transporting Personal Data on the New Silk Road* – koostanud van der Wende, Marijk; William C. Kirby, Nian Cai Liu, Simon Marginson.

China and Europe on the New Silk Road: Connecting Universities Across Eurasia. Oxford, Oxford University Press, 2020, lk 231.

Vijapur, A.P. (2021). Shrinking Space of Minorities in South Asia: A Comparative Study of India and Pakistan. In: Rahman, A., Tiwari, N. (eds) *Development, Governance and Gender in South Asia*. Springer, Singapore.

World Bank. 2020. *Doing Business 2020*. Washington, DC: World Bank. DOI:10.1596/978-1-4648-1440-2. License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO

World Energy Issues Monitor. (2021). *worldenergy.org*. World Energy Council. Kättesaadav: https://www.worldenergy.org/assets/downloads/Issues_Monitor_2021-final.pdf
https://ec.europa.eu/international-partnerships/system/files/mip-2021-c2021-9251-asia-pacific-an-nex_en.pdf

Welch, Claude E. , Leary, Virginia A. (2021) *Asian Perspectives on Human Rights*. Routledge.